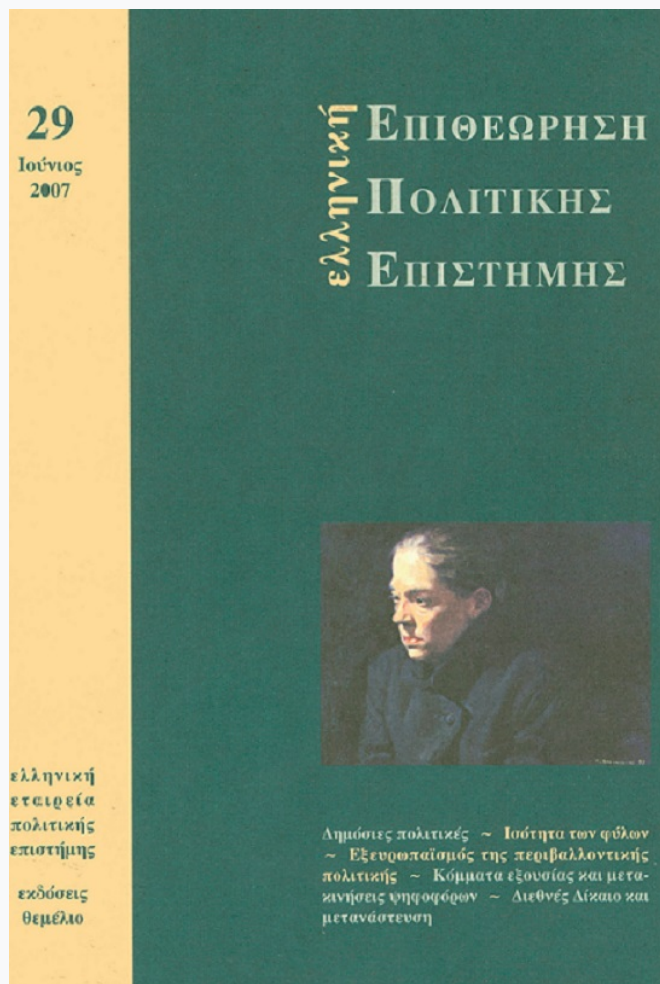

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 29, Αρ. 1 (2007)

«Κόμματα εξουσίας» και πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα

Γιάννης Καραγιάννης

doi: [10.12681/hpsa.14648](https://doi.org/10.12681/hpsa.14648)

Copyright © 2017, Γιάννης Καραγιάννης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Καραγιάννης Γ. (2017). «Κόμματα εξουσίας» και πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 29(1), 61–89. <https://doi.org/10.12681/hpsa.14648>

«ΚΟΜΜΑΤΑ ΕΞΟΥΣΙΑΣ» ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΛΛΑΔΑ

Γιάννης Καραγιάννης*

Στο άρθρο αναλύονται τα αποτελέσματα των τελευταίων εκλογικών αναμετρήσεων για τα δύο «κόμματα εξουσίας» (Ν.Δ. και ΠΑΣΟΚ), με γνώμονα τις στρατηγικές ιδεολογικής και πολιτικής αντιπαράθεσης που ανέπτυξαν στον αγώνα για κατάκτηση και άσκηση της εξουσίας. Υποστηρίζεται ότι οι αναμετρήσεις αυτές σηματοδοτούν μια νέα φάση στο σχετικό πεδίο ανταγωνισμού, καθώς διαθέτουν γνώρισμα που διαφοροποιούν τη δράση των δύο κομμάτων σε σχέση με το παρελθόν. Τα κόμματα εμφανίζουν χαρακτηριστικά που έχουν περιγραφεί με τις θεωρίες περί «πολυσυλλεκτικού» και κόμματος «καρτέλ», τα οποία ερμηνεύουν ως έναν βαθμό την έκβαση των εκλογών και μαρτυρούν για τη γενικότερη φυσιολογία και δυναμική του εγχώριου κομματικού και πολιτικού συστήματος. Για το ΠΑΣΟΚ, η «πολυσυλλεκτική» λειτουργία εκφράστηκε μέσω του ιδεολογήματος-προτάγματος για «εκσυγχρονισμό», ενώ για τη Ν.Δ. μέσω εκείνου περί «μεσαίου χώρου». Τη δε «πολυσυλλεκτική» και «καρτέλ» φάση λειτουργίας των δύο κομμάτων χαρακτηρίζει πληθώρα νέων προσδιοριστικών στοιχείων που κυριαρχούν στον μεταξύ τους ανταγωνισμό.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ο μετασχηματισμός από οργάνωση που συνδυάζει την υπεράσπιση των κοινωνικών θέσεων, τη λειτουργία τού πνευματικού καταφυγίου και του ιδεολογικού προσανατολισμού, σε εργαλείο που χρησιμεύει για περιορισμένες και βραχυπρόθεσμες πολιτικές επιλογές, εκθέτει το κόμμα σ' όλες τις αβεβαιότητες τις οποίες έχουν εκείνοι που προμπεύουν καταναλωτικά αγαθά που δεν διαρκούν: ο ανταγωνισμός μεταξύ σημάτων που παρουσιάζουν με ελκυστικό τρόπο σχεδόν το ίδιο προϊόν.

Otto Kirheimer

Σε σχέση με τα δύο «κόμματα εξουσίας» στην Ελλάδα (Ν.Δ.-ΠΑΣΟΚ) οι τρεις τελευταίες αναμετρήσεις σε επίπεδο γενικών βουλευτικών εκλογών (1996,

* Ο Γιάννης Καραγιάννης είναι διδάκτωρ Πολιτικής Επιστήμης.

2000, 2004) παρουσιάζουν αξιοσημείωτο ενδιαφέρον. Η άνετη επικράτηση του ΠΑΣΟΚ στις εκλογές του 1996, η οριακή νίκη του σε εκείνες του 2000 και η επάνοδος της Ν.Δ. στην κυβέρνηση έπειτα από την ευρεία επικράτησή της στις εκλογές του 2004, αποτυπώνουν ένα εκλογικό εκκρεμές στο οποίο τα δύο «κόμματα εξουσίας» κινήθηκαν προς την αντίθετη κατεύθυνση: το ΠΑΣΟΚ από τη νίκη προς την ήττα και η Ν.Δ. αντίστροφα. Το ενδιαφέρον αυτών των διαφορετικών (εκλογικών) κατευθύνσεων δεν έγκειται βέβαια στο –αναμενόμενο σε δημοκρατικά καθεστώτα– γεγονός της εναλλαγής στην κυβερνητική εξουσία. Προτείνεται, αντίθετα, να εντοπιστεί στο ότι η εναλλαγή αυτή συνδέεται με στρατηγικές ιδεολογικοπολιτικής αντιπαράθεσης ανάμεσα στα δύο «κόμματα εξουσίας» οι οποίες εγκαινιάζουν μια νέα φάση στην ιστορική διαδρομή τους και, κατ' επέκταση, στο εγχώριο κομματικό και πολιτικό σύστημα.

Εν προκειμένω, κρίνεται μεθοδολογικά αναγκαίο να προσεγγισθούν τα αποτελέσματα των εν λόγω εκλογικών αναμετρήσεων ως απόρροια της διαντίδρασης που σημειώνεται ανάμεσα στα δύο κόμματα στον αγώνα τους για την κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας και όχι ως απόρροια μεμονωμένων και ανεξάρτητων στρατηγικών. Και, επιπλέον, ότι αντανakλούν αξιοσημείωτες μεταβολές στην ιδεολογικοπολιτική και οργανωτική φυσιογνωμία τους. Οι τελευταίες, συνδέονται με τη βαθμιαία ένταξη της χώρας στις διαδικασίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των πολιτικών επιλογών που τη συνοδεύουν (εξευρωπαϊσμός), με τις γενικότερες διεθνείς εξελίξεις που σημειώνονται μετά την κατάρρευση της ΕΣΔΔ και του διπολικού συστήματος διεθνών σχέσεων, καθώς και με τη δυναμική που εμφανίζει το εγχώριο πολιτικό και κομματικό σύστημα.

Βασική παραδοχή στους προτεινόμενους συλλογισμούς είναι ότι τα δύο «κόμματα εξουσίας» ανέπτυξαν κατά την τελευταία, περίπου, δεκαετία χαρακτηριστικά που στη διεθνή βιβλιογραφία έχουν συνοψισθεί με τις θεωρίες περί «πολυσυλλεκτικού»¹ και «καρτέλ»² κόμματος.³ Στον έναν ή στον άλλο

1. Βλ. O. Kirshheimer, «Ο μετασχηματισμός των κομματικών συστημάτων στη Δυτική Ευρώπη», *Λεβιάθαν*, τχ. 11, 1991, σ. 77-104.

2. Βλ. R. Katz - P. Mair, «Changing models of party organization: the emergence of the cartel party», *Party Politics*, τόμ. 1, τχ. 1, 1995, σ. 5-25.

3. Όπως ήδη σημειώθηκε, η μεταβολή αυτή δεν εκλαμβάνεται ως αδήριτη εξέλιξη, αλλά ως αποτέλεσμα σύνθετων διαδικασιών που εκτυλίσσονται στο εσωτερικό και εξωτερικό της χώρας. Επιπλέον, η αναφορά στις σχετικές θεωρητικές προβληματικές δεν υπονοεί ότι τα δύο «κόμματα εξουσίας» ταυτίζονται πλήρως με τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα που προτείνονται. Στη διεθνή βιβλιογραφία, εξάλλου, έχουν προταθεί αρκετά ενδιαφέροντες τυπολογίες: το «ε-

βαθμό, δηλαδή, ενσωμάτωσαν ορισμένα στοιχεία στην οργανωτική, ιδεολογική και εν γένει κοινωνική-πολιτική λειτουργία τους, τα οποία τα διαφοροποιούν σημαντικά σε σχέση με το παρελθόν. Έτσι, η ενίσχυση του «πολυσυλλεκτικού» χαρακτήρα τους σε συνδυασμό με πρακτικές που έχουν περιγραφεί ως εμπίπτουσες στην κατηγορία του «κόμματος καρτέλ», καθόρισε σε σημαντικό βαθμό τις πολιτικές στρατηγικές τους και αντιπαραθέσεις για γεμονική επικράτηση, ενώ παράλληλα ευνόπησε τις συγκεκριμένες εκβάσεις στο πεδίο του πολιτικού-εκλογικού ανταγωνισμού.

Δύο ζητήματα, ωστόσο, απαιτείται απαραίτητα να διευκρινιστούν στο σημείο αυτό: πρώτον, το γεγονός ότι οι πρόσφατες εξελίξεις και ανακατατάξεις σε ό,τι αφορά την εκλογική επιρροή προσεγγίζονται υπό το πρίσμα των συγκεκριμένων θεωρητικών υποδειγμάτων δεν υπονοεί ότι τα εν λόγω κόμματα απέκτησαν προσφάτως «πολυσυλλεκτικά» ή «καρτέλ» χαρακτηριστικά. Τέτοιου είδους γνωρίσματα αναμφίβολα ενυπάρχουν ήδη από τα πρώτα βήματα της ιστορικής παρουσίας τους και σε καμιά περίπτωση δεν αποτελούν φαινόμενο της τελευταίας δεκαετίας. Σε συμφωνία προς τα σχετικά θεωρητικά υποδείγματα, όμως, για πρώτη φορά παρατηρείται ενίσχυση και γενίκευση αυτών των στοιχείων η οποία και νομιμοποιεί την υπόθεση ότι τα δύο «κόμματα εξουσίας» εισήλθαν σε νέα φάση της ιστορικής διαδρομής τους. Λόγου χάριν, μπορεί το ΠΑΣΟΚ, όπως πολύ σωστά έχει αναλυθεί,⁴ να εμφανίζει χαρακτηριστικά «πολυσυλλεκτικού» κόμματος ήδη από τη δεκαετία του 1970, ωστόσο αυτά δεν επαρκούν ώστε να ταξινομηθεί ως τέτοιο σύμφωνα με τα

κλογικό-επαγγελματικό κόμμα» [electoral-professional party], το «μοντέρνο κόμμα-κάδρο» [modern cadre-party], το «κόμμα νέας πολιτικής» [new politics party] και το «κόμμα εμπορικός οίκος» [business firm party], αποτελούν ορισμένες μόνο από τις σημαντικότερες θεωρητικές κατασκευές. Βλ., με τη σειρά που αναφέρθηκαν, A. Panebianco, *Political parties: organization and power*, Cambridge University Press, Cambridge 1988· R. Koole, «The vulnerability of the modern cadre party in the Netherlands», στο R. Katz - P. Mair, *How Parties Organize: Change and Adaptation in Party Organization in Western Democracies*, Sage, Λονδίνο 1994· T. Poguntke, «New politics and party system», στο *West European politics*, τχ. 10, σ. 76-88, και J. Hopkin - C. Paolucci, «The business firm model of party organization: cases from Spain and Italy», στο *European Journal of Political Research*, τχ. 35, σ. 307-339.

4. Για την εξέλιξη του ΠΑΣΟΚ με γνώμονα τη θεωρητική προβληματική περί «πολυσυλλεκτικού κόμματος», βλ. Μ. Σπουρδαλάκης, *ΠΑΣΟΚ. Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας*, Εξάντας, Αθήνα 1988 και, του ίδιου, «Από το «Κίνημα Διαμαρτυρίας» στο «Νέο ΠΑΣΟΚ»», στο Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ. Κόμμα-Κράτος-Κοινωνία*, Πατάκης, Αθήνα 1998.

κριτήρια που θέτει ο Ο. Kirhheimer (αποδυνάμωση π.χ., μεταξύ άλλων, του ιδεολογικού φορτίου του κόμματος).⁵

Δεύτερον, τα όποια στοιχεία «πολυσυλλεκτικού» ή κόμματος «καρτέλ» ενυπάρχουν στην ιστορική διαδρομή των δύο «κομμάτων εξουσίας» δεν είναι τόσο ισχυρά ώστε να διαμορφώνουν κατ' αντίστοιχο τρόπο τον πολιτικό λόγο τους. Πολύ δε περισσότερο, δεν καθορίζουν τον πολιτικό ανταγωνισμό και τις στρατηγικές που αναπτύσσονται ώστε να επικρατήσουν και να ηγεμονεύσουν έναντι του αντιπάλου. Από αυτήν την οπτική γωνία, που συνιστά και τον κεντρικό άξονα ανάλυσης στην παρούσα εργασία, μόνο οι τελευταίες αναμετρήσεις μπορεί να ειπωθεί πως πληρούν τα σχετικά κριτήρια. Η στρατηγική δηλαδή της Ν.Δ. απέναντι στο ΠΑΣΟΚ, που της εξασφάλισε εν τέλει άνετη εκλογική επικράτηση στις εκλογές της 7ης Μαρτίου 2004, υπάκουε σε αμιγώς «πολυσυλλεκτικές» λειτουργίες και λογικές, όπως και αυτές που υιοθέτησε το τελευταίο στην προσπάθειά του να παραμείνει στην κυβερνητική εξουσία. Οι προηγούμενες κυβερνητικές μεταβολές, αντιθέτως, μολοντί συνδέονται με κόμματα ως επί το πλείστον «πολυσυλλεκτικά», εντούτοις δεν οφείλονται σε στρατηγικές πολιτικής αντιπαράθεσης οι οποίες υποδηλώνουν γενίκευση και, πολύ περισσότερο, κορύφωση των εν λόγω χαρακτηριστικών. Στις αλλεπάλληλες εκλογικές αναμετρήσεις των ετών 1989-90, παραδείγματος χάριν, όπου επικρατεί η Ν.Δ., όχι μόνο δεν μειώνεται το ιδεολογικοπολιτικό φορτίο του κόμματος (για να χρησιμοποιήσουμε τη σχετική φρασεολογία του Kirhheimer), αλλά απεναντίας ενισχύεται με την επίκληση του (νεο)φιλελεύθερου δόγματος ως κυρίαρχης ταυτότητάς του. Ομοίως, οι εκλογικές αναμετρήσεις που λαμβάνουν χώρα μεταπολιτευτικά εμφανίζουν έντονα στοι-

5. Η τοποθέτηση που διενεργείται στο σημείο αυτό έχει, φυσικά, την πολυτέλεια της εκ των υστέρων ανάγνωσης που επιτρέπει η πάροδος του ιστορικού χρόνου. Ως τέτοια, επομένως, επιδιώκει να επικυρώσει τον ιστορικό και, άρα, βαθύτητα σχετικό χαρακτηρισμό των εκάστοτε αποφράσεων που διατυπώνονται, παρά να τεθεί σε αντιπαράθεση με πρότερες ερμηνείες –πολλά δε να τις ακυρώσει. Αν, λοιπόν, ο «πολυσυλλεκτισμός» του ΠΑΣΟΚ γίνεται ορατός ήδη από τη δεκαετία του 1980, όπως πολύ σωστά επισημαίνει ο Μ. Σπουρδαλάκης, άλλο τόσο ορθό είναι να σημειώνεται πως, από την άποψη της ιδεολογικοπολιτικής αντιπαράθεσης και στρατηγικής για την κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας, αυτός χωριά σε σχέση με την περίπτωση των τελευταίων τριών βουλευτικών αναμετρήσεων. Σε κάθε περίπτωση πάντως, και χωρίς να υπονοείται ότι το ζήτημα είναι αμιγώς ποσοτικό, το μεθοδολογικής τάξης ερώτημα που τίθεται στις κοινωνικές επιστήμες αναφορικά με την ιστορική δυναμική και τις αλλοιώσεις που αυτή επιφέρει στην προσέγγιση των πραγμάτων παραμένει σε ισχύ: το ερευνητικό υποκείμενο διατυπώνει τις ερευνητικές και ερμηνευτικές προτάσεις του τοποθετημένο σε συγκεκριμένα ιστορικά και κοινωνικοπολιτικά συμφραζόμενα και όχι σε αποκλεισμό από αυτά.

χεία πόλωσης, τα οποία κάθε άλλο παρά συνάδουν προς «πολυσυλλεκτικές» στρατηγικές.

Το σχήμα που προτείνεται ώστε να ερμηνευτούν τα αποτελέσματα των τριών εκλογικών αναμετρήσεων (1996, 2000, 2004) και οι σχετικές στρατηγικές ιδεολογικοπολιτικής αντιπαράθεσης που ανέπτυξαν τα δύο «κόμματα εξουσίας» διατυπώνεται σε τρία διακριτά αλλά οργανικά συνδεδεμένα μεταξύ τους τμήματα. Στο πρώτο τμήμα, καταγράφονται οι μεταλλαγές που σημειώνονται στο ΠΑΣΟΚ σε σχέση με την ιδεολογικοπολιτική και οργανωτική φυσιογνωμία του. Πρόκειται για αλλαγές που νομιμοποιούν το να προσεγγιστεί ως κόμμα «πολυσυλλεκτικό» και κόμμα «καρτέλ» και οι οποίες ερμηνεύουν σε μεγάλο βαθμό την πορεία του στις τρεις τελευταίες (βουλευτικές) εκλογικές αναμετρήσεις. Ακολουθώντας, εξετάζονται οι τροποποιήσεις που προωθήθηκαν στη στρατηγική, στην οργάνωση και στην ιδεολογικοπολιτική φυσιογνωμία της Ν.Δ., οι οποίες και συνέβαλαν σταδιακά στο να αυξήσει τις δυνάμεις της με αποκορύφωμα τη νίκη του κόμματος στις εκλογές του 2004. Στο τρίτο μέρος, τέλος, καταγράφονται τα βασικά χαρακτηριστικά της νέας φάσης στην οποία εισήλθαν, εδώ και μια δεκαετία περίπου, τα δύο «κόμματα εξουσίας». Πρόκειται για χαρακτηριστικά που αναφέρονται στις στρατηγικές τις οποίες αναπτύσσουν στον μεταξύ τους ανταγωνισμό για την κατάκτηση και άσκηση της κυβερνητικής εξουσίας και τα οποία μαρτυρούν για τη γενικότερη δυναμική που διανοίγεται για το εγχώριο κομματικό και πολιτικό σύστημα.

2. ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΟΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΣΤΟΝ ΧΩΡΟ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ: ΑΠΟ ΤΟΝ «ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟ» ΣΤΟΝ «ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟ»

Σύμφωνα με τον Otto Kirhheimer, βασικό χαρακτηριστικό των «πολυσυλλεκτικών» κομμάτων είναι ότι αποδυναμώνεται το ιδεολογικό φορτίο τους έτσι ώστε να προσελκύεται όσο το δυνατόν μεγαλύτερη εκλογική πελατεία. Για τον σκοπό αυτόν, επιπλέον, εξαλείφονται οι αναφορές σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες ή συμμαχίες τους, ενώ επιχειρείται να ενισχυθούν οι δεσμοί με ομάδες συμφερόντων. Τέλος, επέρχονται ορισμένες κρίσιμες οργανωτικές μεταβολές, με τις ηγετικές ομάδες του κόμματος να ισχυροποιούνται σε σχέση με το απλό μέλος που, ολοένα και περισσότερο, παραγκωνίζεται από το επίκεντρο των διεργασιών.⁶ Στην περίπτωση δε του κόμματος «καρ-

6. Βλ. Ο. Kirhheimer, «Ο μετασχηματισμός των κομματικών συστημάτων στη Δυτική Ευρώπη», *ό.π.*

τέλ», που προτείνεται ως ιστορική μετεξέλιξη του «πολυσυλλεκτικού» κόμματος, οι R. Katz και P. Mair εντοπίζουν περαιτέρω οργανωτικές και ιδεολογικοπολιτικές μεταβολές: το κόμμα μετατρέπεται σε υποστηρικτή της κυβερνητικής πολιτικής, με επαγγελματικά κατά βάση στελέχη, και αναπτύσσει δεσμούς με τα ΜΜΕ στην προσπάθειά του να κατακτήσει ή να διατηρήσει την κυβερνητική εξουσία.⁷

Τα εν λόγω χαρακτηριστικά, που λιγότερο ή περισσότερο εντοπίζονται σε όλη τη διάρκεια της ιστορικής εξέλιξης του ΠΑΣΟΚ, εντείνονται σε μεγάλο βαθμό κατά την τελευταία δεκαετία. Η επαγγελία για σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας, κυρίαρχο στοιχείο στον πολιτικό λόγο του κόμματος στη δεκαετία του 1970 και στις αρχές εκείνης του 1980, σταδιακά ακυρώνεται. Μαζί δε με αυτήν εκλείπουν και οι αναφορές σε συγκεκριμένα κοινωνικά και πολιτικά υποκείμενα που θα την υλοποιούσαν («μη προνομιούχοι», «μικρομεσαίοι» κλπ.). Βαθμιαία, αναγνωρίζονται οι θεμελιώδεις πολιτικές επιλογές και κατευθύνσεις που προέκρινε για τη χώρα η Ν.Δ., υπό την ηγεσία του Κ. Καραμανλή (ΕΟΚ, ΝΑΤΟ κλπ.) και υιοθετείται στρατηγική πολιτικής ενσωμάτωσης στο υφιστάμενο αστικό σύστημα εξουσίας. Οι συγκεκριμένες μεταβολές, που αναντίρρητα γίνονται ιδιαίτερα ορατές στην κυβερνητική θητεία του κόμματος στην περίοδο μετά το 1993, θα ολοκληρωθούν όταν θα αναλάβει πρωθυπουργός και, μετέπειτα, πρόεδρός του ο Κ. Σημίτης (1996). Ως ηγεμονικό πολιτικό πρόταγμα καθιερώνεται πλέον ο «εκουγχρονισμός», που διατύπωσε και συστηματοποίησε ο Κ. Σημίτης ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1980.⁸

7. Βλ. R. Katz - P. Mair, «Changing models of party organization: the emergence of the cartel party», *ό.π.* Εφαρμογή του εν λόγω θεωρητικού σχήματος στην περίπτωση των δημοτικών εκλογών του Οκτωβρίου 1998 στην Ελλάδα στο Χ. Λυριντζής, «Κόμματα και δημοτικές εκλογές. Η ανασυγκρότηση μιας μακρόβιας σχέσης», *Ελληνικά Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 15, Ιούνιος 2000, σ. 7-23.

8. Βλ. Κ. Σημίτης, *Ανάπτυξη και εκουγχρονισμός της ελληνικής κοινωνίας*, Γνώση, Αθήνα 1989, κείμενο στο οποίο διατυπώνεται για πρώτη φορά η σχετική προβληματική και, εν συνεχεία, εξειδικεύεται στα Κ. Σημίτης, *Προτάσεις για μια άλλη πολιτική*, Γνώση, Αθήνα 1992, και Κ. Σημίτης, *Για μια κοινωνία ισχυρή. Για μια ισχυρή Ελλάδα*, Πλέθρον, Αθήνα 1995. Τα περισσότερα από τα εν λόγω κείμενα έχουν συγκεντρωθεί στο Κ. Σημίτης, *Για μια Ελλάδα οικονομικά ισχυρή και κοινωνικά δίκαιη*, Καστανιώτης, Αθήνα 2002, *Για μια ισχυρή Ελλάδα, σύγχρονη και δημοκρατική*, Καστανιώτης, Αθήνα 2002, και *Για μια ισχυρή Ελλάδα στην Ευρώπη και τον κόσμο*, Καστανιώτης, Αθήνα 2002. Περιττό ασφαλώς να σημειωθεί ότι η σχετική προβληματική περί «εκουγχρονισμού» δεν απολήγει σε πλήρη αποσαφήνιση του σχετικού όρου, χωρίς ωστόσο αυτό να υποδηλώνει αδυναμία: η πολιτική διαπάλη διενεργείται με όρους-πολιτικά συνθήματα που παραμένουν ανοικτά σε ποικίλες, συχνά δε –αν όχι κα-

Η προβολή του «εκσυγχρονισμού» ως κεντρικού κοινωνικού, οικονομικού και πολιτικού στόχου τον οποίο καλείται να επιτύχει η ελληνική κοινωνία δεν συνεπάγεται βέβαια αυτομάτως και ενίσχυση των «πολυσυλλεκτικών» και «καρτέλ» χαρακτηριστικών του κόμματος. Αυτά συνάγονται από τον συγκεκριμένο τρόπο με τον οποίο διατυπώνεται το εν λόγω αίτημα, σε συνδυασμό πάντοτε με τις πρόσθετες εξελίξεις που δρομολογούνται στο εσωτερικό του: τις γενικότερες πολιτικές και πρακτικές που συνοδεύουν το προτεινόμενο «κενό σημαίνον»⁹ στην προσπάθεια να καταστεί αυτό κυρίαρχο και να διαμορφώσει την ιδεολογική φυσιογνωμία του κόμματος. Στην περίπτωση του ΠΑΣΟΚ, εν προκειμένω, να μεν το ιδεολόγημα του «εκσυγχρονισμού» προτάθηκε ως αίτημα το οποίο εξυπηρετεί το γενικό συμφέρον της κοινωνίας, όπως όλα εξάλλου ανεξαιρέτως τα ιδεολογήματα που επιδιώκουν να ηγemonεύσουν, ωστόσο προωθήθηκε με τρόπο που εξασθένηζε τις ιδεολογικοπολιτικές συνιστώσες του κόμματος. Μεθοδεύτηκε με όρους οι οποίοι χαλάρωναν τους οργανωτικούς δεσμούς και μείωναν τη σημασία του μεμονωμένου μέλους, ενώ παράλληλα ευνοούσαν την ανάπτυξη διασυνδέσεων με συγκεκριμένες ομάδες (επιχειρηματικών) συμφερόντων. Ο «εκσυγχρονισμός» λειτουργούσε περισσότερο ως πρόσθετο ιδεολόγημα το οποίο ικανοποιούσε τις «πολυσυλλεκτικές» ανάγκες του κόμματος, παρά ως κοινωνικοοικονομικό και πολιτικό εγχείρημα για την επίτευξη του οποίου απαιτούνται συγκρούσεις με συγκεκριμένες κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις –το οποίο συνεπάγεται, επομένως, εκλογικές και πολιτικές απώλειες.¹⁰

τά κανόνα– αντικρουόμενες, προσεγγίσεις, ορισμούς και σημασιοδοτήσεις. Η παρατήρηση αυτή γίνεται και στο Ch. Lyrintzis, «The changing party system: stable democracy, contested “modernisation”», *West European Politics*, τόμ. 28, τχ. 2, Μάρτιος 2005, σ. 242-259. Περιοδολόγηση της ιστορικής εξέλιξης και παρουσίας του ΠΑΣΟΚ από διαφορετική σκοπιά στο Χ. Βερναρδάκης, «Η ίδρυση, η εξέλιξη και η μετεξέλιξη του ΠΑΣΟΚ: από το “κόμμα μαζών” στο “κόμμα του κράτους”», στο Χ. Βερναρδάκης - Η. Γεωργαντάς - Δ. Γράβαρης - Δ. Κοτρώγιανος (επιμ.), *Τριάντα χρόνια δημοκρατία: το πολιτικό σύστημα της τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας, 1974-2004*, τόμ. Α', εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 2004, σ. 154-175.

9. Για τον σχετικό όρο, βλ. E. Laclau, *Emancipation(s)*, Verso, Λονδίνο 1996.

10. Την ανάγκη ενίσχυσης της πολυσυλλεκτικής λειτουργίας του κόμματος θα τονίσει με σαφήνεια, ήδη από το 4ο Συνεδριό του, ο γενικός γραμματέας Κ. Σκανδαλίδης, σημειώνοντας πως «...αναφερόμαστε σε μια νέα πολυσυλλεκτικότητα που στηρίζεται σε όλες τις κοινωνικές δυνάμεις της εργασίας, του πολιτισμού, της επιστήμης, σε όλες τις κοινωνικές δυνάμεις του εκσυγχρονισμού, σε όλους όσους συμμετέχουν στην ανάγκη παραγωγικής ανασυγκρότησης και εκσυγχρονισμού της χώρας». Βλ. ΠΑΣΟΚ, *Πρακτικά 4ου Συνεδρίου*, σ. 20, στο διευτυακό τόπο <http://www.pasok.gr>.

Πρώτον, ο «εκσυγχρονισμός» προωθήθηκε ως τεχνοκρατικό σχέδιο που αποσκοπούσε στη βελτίωση των υποδομών της χώρας, παρά σε βαθύτερους κοινωνικοπολιτικούς μετασχηματισμούς. Αναφερόταν ως επί το πλείστον σε ορισμένες έξωθεν επιβαλλόμενες προϋποθέσεις ώστε να μετέχει η χώρα στο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι και σε παρεμβάσεις που, λιγότερο ή περισσότερο, στόχευαν να ικανοποιήσουν συγκεκριμένες οδηγίες και κατευθύνσεις της Ε.Ε.¹¹ Ως εγχείρημα, δηλαδή, περιοριζόταν στο να ικανοποιηθούν συγκεκριμένα κριτήρια ώστε να ενσωματωθεί η ελληνική κοινωνία και οικονομία στις δομές της Ε.Ε. (ΟΝΕ, θεσμικό πλαίσιο κλπ.), διαδικασία η οποία προσλαμβάνόταν ως αναγκαίο υπόβαθρο ώστε να επέλθουν γενικότεροι κοινωνικοπολιτικοί μετασχηματισμοί. Η αντίληψη αυτή, ωστόσο, μολοντί ενέχει ευεργετικές επιπτώσεις σε σειρά πεδίων της κοινωνικής και οικονομικής ζωής, εντούτοις δεν επιφέρει κατ' ανάγκη και αυτομάτως τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Αν και σε κάθε περίπτωση απαραίτητος, εντούτοις ο εκσυγχρονισμός του κοινωνικοοικονομικού και ευρύτερα θεσμικού πλαισίου δεν αποτελεί επαρκή συνθήκη για να «ευσυγγραμμισθεί» η χώρα με το ευρωπαϊκό γίγνεσθαι, καθώς και να μεταβληθούν γενικότερα οι συμπεριφορές και πρακτικές που τη χαρακτηρίζουν.

Η αντίληψη επίσης του «εκσυγχρονισμού» ως εγχειρήματος τεχνοκρατικού τύπου ώστε να επιτυγχάνονται συγκεκριμένοι, όσο και μετρήσιμοι στό-

11. Στο πλαίσιο αυτό, όπου κατά το μεγαλύτερο μέρος η εγχώρια νομοθεσία αναφέρεται σε κοινοτικές οδηγίες και κατευθύνσεις, μπορεί να καταστεί εύλογη και η αμνηχανία που προκαλούσε στην ηγετική ομάδα του ΠΑΣΟΚ η κατηγορία της αντιπολίτευσης περί «αυτόματου πιλότου». Η κριτική αυτή, βέβαια, δεν περιορίζεται αποκλειστικά στο έως πρότινος κυβερνών ΠΑΣΟΚ, αλλά αντιθέτως εκτείνεται και αφορά το γενικότερο σύμπτωμα που παρατηρείται σήμερα οι κυβερνήσεις να λειτουργούν ως επί το πλείστον διεκπεραιωτικά-διαχειριστικά. Αναφέρεται δε στην αλληλεξάρτηση που σημειώνεται ανάμεσα στην ευρωπαϊκή πολιτική και αυτήν των μεμονωμένων κρατών-μελών. Πρόκειται για σχέση η οποία, χωρίς να οδηγεί σε πλήρη αδυναμία παραγωγής αυτόνομης πολιτικής της κάθε χώρας-μέλους, εντούτοις καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την παραγωγή πολιτικής σε πλειάδα θεμάτων. Για τη δυναμική που συντρέχει ανάμεσα στην «ευρωπαϊκή ολοκλήρωση» και στην «ικανότητα δράσης του εθνικού κράτους», όπως αυτή προκύπτει από την εξέταση της ελληνικής περίπτωσης αναφορικά με την πολιτική της χώρας για το περιβάλλον, βλ. Π. Καζάκος, «Ο «εξευρωπαϊσμός» της εθνικής περιβαλλοντικής πολιτικής. Η εθνική περιβαλλοντική πολιτική ανάμεσα σε εσωτερικούς παράγοντες και υπερεθνικές δεσμεύσεις», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 13, Μάιος 1999, σ. 83-122. Για τον «εξευρωπαϊσμό» των πολιτικών κομμάτων και τις επιδράσεις που προκαλεί η βαθμιαία ένταξη στις διαδικασίες της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης βλ., ενδεικτικά, R. Ladrech, «Europeanization and political parties. Towards a framework for analysis», *Party Politics*, τόμ. 8, τχ. 4, σ. 389-403.

χοι, ανέδειξε ως κεντρικό στοιχείο για τη νομιμοποίηση και την απήχηση του κόμματος την αποτελεσματικότητά του να σχεδιάζει και να διεκπεραιώνει τις προτεινόμενες μεταρρυθμίσεις. Το «κράτος στρατηγείο», που θα προβληθεί από το ΠΑΣΟΚ και προσωπικά από τον αρχηγό του και πρωθυπουργό Κ. Σημίτη, δεν ήταν τίποτε άλλο παρά η συνθηματολογική συμπίκνωση αυτού ακριβώς του αποτελεσματικού κράτους το οποίο διαχειρίζεται καταστάσεις και υλοποιεί πολιτικές με άμεσα, όσο και απτά, αποτελέσματα.¹² Η συγκεκριμένη αποϊδεολογικοποίηση της πολιτικής φυσιογνωμίας του κόμματος θα μετατοπίσει έτσι την πολιτική διαπάλη και τον κομματικό ανταγωνισμό στο πεδίο της αποτελεσματικότητας ως προς τη διαχείριση του υπάρχοντος. Θα αναδείξει σε μείζον κοινωνικοπολιτικό διακύβευμα αυτήν ακριβώς την ικανότητα ενός κόμματος και της κυβέρνησης την οποία αυτό στηρίζει να επιλύει συγκεκριμένα προβλήματα, καθώς και τη γενικότερη επίδοσή του ως προς την αντιμετώπιση απτών ζητημάτων της (καθημερινής) κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας. Είναι χαρακτηριστικό ότι κεντρικό στοιχείο στην κομματική αντιπαράθεση που αναπτύχθηκε στην τελευταία περίπου δεκαετία υπήρξε η κριτική αμφότερων των δύο «κομμάτων εξουσίας» ότι δεν διαθέτουν συγκεκριμένο σχέδιο και πρόγραμμα διακυβέρνησης της χώρας (όρος που εστιάζει στη διαδικαστική διάσταση της πολιτικής εξουσίας ως μηχανισμού πηδαλιούχησης και διαχείρισης ενός συστήματος –ως τρόπου του άρχειν) και, επομένως, δεν είναι σε θέση να διαχειριστούν με αποτελεσματικότητα και να επιλύσουν τα κρίσιμα προβλήματά της.¹³

12. Βλ. Κ. Σημίτης, *Για μια Ελλάδα οικονομικά ισχυρή και κοινωνικά δίκαιη*, ό.π. και, του ίδιου, *Για μια ισχυρή Ελλάδα, σύγχρονη και δημοκρατική*, ό.π. Στο σημείο αυτό μπορεί να εντοπιστεί και μια γενικότερη μετατόπιση σε ό,τι αφορά την πρόσληψη του κράτους και των λειτουργιών του από την πλευρά του πολιτικού προσωπικού και των θεσμικών εκφραστών του. Εάν μεταπολεμικά ο επίσημος πολιτικός λόγος των θεσμικών φορέων της πολιτικής εξουσίας υπογράμμιζε ένα κράτος θεματοφύλακα της κοινωνικής και πολιτικής γαλήνης, του οποίου η οικονομική λειτουργία περιοριζόταν στο να δημιουργεί τις συνθήκες εκείνες ώστε να αναλαμβάνει δραστηριότητα η ιδιωτική πρωτοβουλία, μεταπολιτευτικά βρισκόμαστε αντιμέτωποι με σημαντικές διαφοροποιήσεις. Εν προκειμένω, ο ρόλος του κράτους εκλαμβάνεται πλέον ως αμιγώς ενεργητικός στον οικονομικό και κοινωνικοπολιτικό τομέα, ως ιθύνων νους και σχεδιαστής των εξελίξεων: όχι μόνο δραστηριοποιείται εκεί όπου δεν αναλαμβάνει δράση ο ιδιωτικός, αλλά αναλαμβάνει γενικότερα οικονομικές πρωτοβουλίες, όπως επίσης ρυθμίζει την κοινωνικοπολιτική ζωή.

13. Τη συγκεκριμένη κατηγορία χρησιμοποιούσε συχνά ο αρχηγός του ΠΑΣΟΚ κατά τις σημαντικές συζητήσεις που διεξάγονταν στη Βουλή. Βλ., ενδεικτικά, *Πρακτικά Βουλής*, Συνεδρίαση ΡΕ'-10 Μαρτίου 2000, σ. 4988-4991 και σ. 4996-4998 (συζητήση σχετικά με τους όρους της προεκλογικής αντιπαράθεσης), Συνεδρίαση ΠΑ'-22 Δεκεμβρίου 2000, σ. 1673-

Δεύτερον, σύμφυτος με τον τεχνοκρατικό χαρακτήρα που προσδόθηκε στην έννοια και το περιεχόμενο του «εκουγχρονισμού» υπήρξε και ο τρόπος με τον οποίο αυτός επιχειρήθηκε να μεθοδευτεί. Μολονότι αναγνωριζόταν πως ο «εκουγχρονισμός» της ελληνικής κοινωνίας υποστηρίζεται από συγκεκριμένες κοινωνικές δυνάμεις της χώρας,¹⁴ εντούτοις δεν αναγορευόταν σε στόχο με σαφείς κοινωνικοπολιτικές αναφορές.¹⁵ Χωρίς έτσι να παραπέμπει σε συγκεκριμένους φορείς, των οποίων θα επιδιωκόταν η κινητοποίηση,¹⁶ η υλοποίησή του εναποτέθηκε σε μια κλειστή ηγετική ομάδα.¹⁷ Αναλήφθηκε,

1677 (προϋπολογισμός). Και ο Κ. Καραμανλής, όμως, ήδη από το 4ο Συνέδριο του κόμματος, ως υποψήφιος αρχηγός του, θα σημειώσει στην ομιλία του: «ίσως η μεγαλύτερη ασθένεια του δημόσιου βίου μας, ίσως η χειρότερη συνεισφορά του ΠΑΣΟΚ στον δημόσιο βίο, είναι αυτό το χάσμα ανάμεσα σε υποσχέσεις, εξαγγελίες, μεγάλα λόγια, δεσμεύσεις προεκλογικές και μη και από την άλλη όλο και πιο πενιχρό αποτέλεσμα, όλο και πιο φτωχό έργο, καμιά φορά μηδενική απόδοση». Βλ. Ν.Δ., *4ο Συνέδριο, Πρακτικά*, Αθήνα 21-23 Μαρτίου 1997.

14. Στην ομιλία του στο 4ο Συνέδριο του κόμματος ο Κ. Σημίτης θα σημειώσει: «υπάρχει [...] η Ελλάδα του «οχαδερφισμού», η Ελλάδα της ήσσονος προσπάθειας, η Ελλάδα της αυθαιρεσίας, της ανομίας, η Ελλάδα της ευκολίας. Υπάρχει πράγματι η Ελλάδα της «αρπαχτής», των ρουσφετιών, της συναλλαγής και της διαφθοράς. [...] Υπάρχει, όμως, σύντροφοι, και μια άλλη Ελλάδα. Η Ελλάδα της δημιουργίας. Η Ελλάδα της πρόδου, η Ελλάδα της δύναμης και της αξιοπρέπειας. [...] Υπάρχουν δύο παράλληλες Ελλάδες. Η Ελλάδα της κρίσης και η Ελλάδα της δημιουργίας. Χρέος μας είναι να τελειώνουμε με ό,τι καθλώνει τον τόπο και να δώσουμε στις δυνάμεις της δημιουργίας τον πρώτο ρόλο». Βλ. ΠΑΣΟΚ, *Πρακτικά 4ου Συνεδρίου*, σ. 25-26, στο δικτυακό τόπο <http://www.pasok.gr> (η έκφραση του γράφοντος). Αξίζει να παρατηρηθεί στο σημείο αυτό πως, στις σύγχρονες συνθήκες της επικοινωνιακής βαρύτητας όπου ο πολιτικός λόγος αποφορτίζεται ιδεολογικά και «τρογγυλεύει», η συγκεκριμένη δήλωση διενεργείται –με ελάχιστες φραστικές αποκλίσεις– απ' όλους τους πολιτικούς αρχηγούς.

15. Όπως χαρακτηριστικά θα σημειώσει ο Κ. Σημίτης κατά την ανάγνωση των προγραμματικών δηλώσεων της κυβέρνησης η οποία προέκυψε μετά τις εκλογές της 9ης Απριλίου 2000, ο «εκουγχρονισμός» της χώρας «εξαρτάται από το πόσο οι άλλες πολιτικές δυνάμεις, αλλά όχι μονάχα οι πολιτικές δυνάμεις, οι κοινωνικές δυνάμεις, οι κοινωνικές ομάδες, θα συνεργαστούν δημιουργικά σ' αυτήν την πορεία. [Κι αυτό, διότι] η κοινωνία για να προχωρήσει σε ορισμένες κατευθύνσεις χρειάζεται τη στήριξη όλων των ομάδων του πληθυσμού...». Βλ. *Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση Δ' - 22 Απριλίου 2000*, σ. 17. Η έλλειψη αποσαφήνισης της έννοιας και του περιεχομένου του «εκουγχρονισμού» επισημαίνεται και στο Ch. Lyrintzis, «The changing party system: stable democracy, contested "modernisation"», *ό.π.*, σ. 250.

16. Βλ. και τις σχετικές παρατηρήσεις του Δ. Γράβαρη, «Το αίτημα του πολιτικού εκουγχρονισμού. Στοιχεία από τη λειτουργία μιας πολιτικής ιδεολογίας», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *Ιδεολογικά ρεύματα και τάσεις της διανόησης στη σημερινή Ελλάδα*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 2002, σ. 87-114.

17. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο σχετικός όρος αποτέλεσε αναπόσπαστο τμήμα της καθημερινής πολιτικής και ειδησεογραφικής (παρα)φιλολογίας κατά την τελευταία δεκαετία. Μαζί με

δηλαδή, ως τεχνοκρατικό μεταρρυθμιστικό σχέδιο το οποίο σχεδιάζουν και προωθούν μεμονωμένοι κυβερνητικοί και διοικητικοί παράγοντες, παρά ως εγχείρημα που προϋποθέτει συλλογική συνέργεια και συμμετοχή. Το ίδιο το κόμμα, άλλωστε, ως συλλογικό υποκείμενο, δεν μετείχε στην υλοποίηση του «εκσυγχρονιστικού» εγχειρήματος. Τμήμα του μόνο («εκσυγχρονιστές») υπερασπιζόταν τις συγκεκριμένες επιλογές, σε αντιπαράθεση με άλλες ομάδες («εσωκομματική αντιπολίτευση»), όπως επίσης διαιρεμένα υπήρξαν και τα κομματικά στελέχη του κυβερνητικού και ευρύτερα διοικητικού μηχανισμού.¹⁸ Η εισαγωγή του όρου «νέο ΠΑΣΟΚ» ή «όλον ΠΑΣΟΚ» στο σχετικό πολιτικό λεξιλόγιο της συγκυρίας δεν αντικατοπτρίζει τίποτε άλλο παρά αυτές ακριβώς τις έντονες εσωκομματικές τριβές και αντιπαράθεσεις που λάβαιναν χώρα. Αποτυπώνει δε, επιπλέον, το γεγονός ότι οι υπέρμαχοι του «εκσυγχρονισμού» ναι μεν κυριάρχησαν από τυπικής-θεσμικής πλευράς στο εσωτερικό του κόμματος και στα σχετικά συνέδριά του, ωστόσο δεν κατάφεραν να καταστήσουν ηγεμονικό το σχετικό πρόταγμα-ιδεολόγημα.

Οι εξελίξεις αυτές επέδρασαν σημαντικά στο να περιθωριοποιηθεί περαιτέρω το μεμονωμένο μέλος του κόμματος, καθώς και να υποβαθμιστούν γενικότερα οι εσωκομματικές διαδικασίες. Τα κομματικά μέλη συχνά απλώς επικύρωναν τις αποφάσεις της ηγεσίας, παρά συνέβαλλαν στη διαμόρφωσή τους.¹⁹ Είτε διότι εξ αντικειμένου δεν ήταν σε θέση να παρέμβουν με τρόπο που θα μετέβαλλε τους δεδομένους συσχετισμούς είτε διότι υπερίσχυε η ανάγκη να διαφυλαχθούν κεκτημένα συμφέροντα, ο γνωστός από το παρελθόν παραγκωνισμός των απλών κομματικών μελών ενισχύθηκε.²⁰ Την περιθωριοποίηση του απλού μέλους και την έλλειψη ενεργητικής συμμετοχής στα κομματικά δρώμενα πιστοποιούσε και η απουσία αδιάλειπτης και ουσιαστικής λειτουργίας των κομματικών οργάνων, που συχνά αποτελούσε εστία

τον περιώνυμο «πρωινό καφέ», η «ηγετική ομάδα» εκφράζει αυτήν ακριβώς την ενίσχυση των «πολυσυλλεκτικών» χαρακτηριστικών των δύο «κομμάτων εξουσίας», στα οποία τα μεμονωμένα μέλη υποβαθμίζονται προς όφελος ορισμένων κορυφαίων στελεχών που πλαισιώνουν το κέντρο λήψης των αποφάσεων.

18. Οι αντιστάσεις που ήγειρε η κομματικοκρατούμενη, όπως σημειώνεται, δημόσια διοίκηση ενάντια στις όποιες μεταρρυθμιστικές προσπάθειες επισημαίνονται και στο Ν. Μουζέλης, «Γιατί αποτυγχάνουν οι μεταρρυθμίσεις;», *Το Βήμα της Κυριακής*, 29 Ιουνίου 2003.

19. Για την τάση αυτονόμησης της ηγεσίας των κομμάτων ως αποτέλεσμα των διαδικασιών ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, βλ. T. Raunio, «Why European integration increases leadership autonomy within political parties», *Party Politics*, τόμ. 8, τχ. 4, σ. 405-422.

20. Βλ. Μ. Σπουρδαλάκης, *ΠΑΣΟΚ. Δομή, εσωκομματικές κρίσεις και συγκέντρωση εξουσίας*, ό.π., σ. 320-324.

για καταγγελίες και ενστάσεις από την πλευρά της εσωκομματικής αντιπολίτευσης. Στο πλαίσιο αυτό, η στήριξη του πρωθυπουργού μπορεί να λεχθεί πως υπήρξε περισσότερο παθητική, παρά ενεργητική, καθώς εδραζόταν στη λογική της παραμονής στην εξουσία την οποία, στη δεδομένη συγκυρία, θεωρείτο πως διασφάλιζε αποτελεσματικότερα ο Κ. Σημίτης.²¹ Πρόκειται δε για δεδομένο που ερμηνεύει αρκετές από τις προστριβές που σημειώθηκαν κατά τη διάρκεια της πρωθυπουργίας του, ενώ παράλληλα εξηγεί ως έναν βαθμό και την αδυναμία να προωθηθούν οι επιδιωκόμενες μεταρρυθμίσεις.²²

Σύμφυτη με την «πολυσυλλεκτική» λογική το αίτημα για «εκσυγχρονισμό» να προωθηθεί «από τα πάνω», χωρίς συγκρούσεις με κατεστημένες δυνάμεις και πρακτικές στον χώρο της οικονομίας, της πολιτικής και της κοινωνίας, υπήρξε επίσης και η απουσία ανανέωσης στο στελεχιακό δυναμικό της κυβέρνησης και του κόμματος. Εκτός από επιμέρους εναλλαγές στην ηγετική ομάδα, όπου ορισμένα πολιτικά πρόσωπα προωθήθηκαν σε κυβερνη-

21. Την πεποίθηση αυτή ενίσχυε εξ αντικειμένου και η πρακτική των δημοσκοπήσεων με την ερώτηση περί του «καταλληλότερου πρωθυπουργού» η οποία και εξελίχθηκε σε σημείο αντιπαράθεσης μεταξύ των δύο «κομμάτων εξουσίας». Πρόκειται για διαμάχη που, ξέχωρα από το ότι επιβεβαιώνει τον πρωθυπουργικό χαρακτήρα του πολιτικού συστήματος και την τάση για αντιπαράθεση σε οπουσιώδη ζητήματα επικοινωνιακής εικόνας, καθιστά επιπλέον ευκρινή την εξ αντικειμένου πολιτική λειτουργία της ίδιας της «επιστημονικής πρακτικής» ως διαδικασία η οποία συμβάλλει στην κατασκευή της κοινωνικοπολιτικής πραγματικότητας.

22. Οι αντιστάσεις στο «εκσυγχρονιστικό» εγχείρημα θα ενταθούν μετά τη δεύτερη εκλογική νίκη του κόμματος (2000), όπου σε μια κρίσιμη συνεδρίαση του Εκτελεστικού Γραφείου (21-6-2000) θα αποφασισθεί η ταχεία προσφυγή σε συνέδριο έτσι ώστε να καμφθούν τα προβλήματα. Είναι δε καθόλα χαρακτηριστικό ότι στη σχετική ανακοίνωση του πρωθυπουργού αμέσως μετά το πέρας της συνεδρίασης θα υποδειχθεί ότι ο «εκσυγχρονισμός» συνιστά διαδικασία η οποία αντιμετωπίζει εμπόδια από συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, καθώς και επιχειρηματικά συμφέροντα όπως αυτά του Τύπου. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνεται, «η σημερινή κατάσταση είναι, επίσης, αποτέλεσμα μιας συνεχούς αμφισβήτησης της κυβερνητικής πορείας: από όσους αντιτίθενται στον εκσυγχρονισμό της χώρας και δεν θέλουν να προχωρήσει με αυτόν τον τρόπο. Από όσους δεν θέλουν την ορθολογική οργάνωση της πολιτείας. Από την προσπάθεια για περιορισμό των οικονομικών και συντεχνιακών εξουσιών. Η αμφισβήτηση αυτή εμφανίζεται υπό διάφορες μορφές: για παράδειγμα, στη συνεχή ειδοσεογραφία για μια δήθεν αρνητική πορεία της οικονομίας που εξαનેμίζει ό,τι έχει επιτευχθεί τα περασμένα τέσσερα χρόνια. Στην υπερβολική δημοσιότητα για προσωπικές αντιθέσεις και διαμάχες που δεν έχουν σχέση με την πραγματικότητα. Στην καλλιέργεια μιας εικόνας συνεχούς κρίσης της πολιτικής, συνεχούς αδυναμίας των πολιτικών να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα του τόπου. Όλα αυτά είναι μέσα πίεσης». Βλ. *Ελευθεροτυπία*, 22 Ιουνίου 2001. Περιττό να σημειωθεί η εξόφθαλμη «επικοινωνιακή» πρόσληψη των πολιτικών και κοινωνικοοικονομικών προβλημάτων της χώρας ως ζητημάτων που υπονομεύονται κατά κύριο λόγο από τα ΜΜΕ.

τικές και κομματικές θέσεις και άλλα αποκλείστηκαν από αυτές, το μεγαλύτερο τμήμα του στελεχιακού δυναμικού παρέμενε το ίδιο. Με προσανατολισμό σταθερά προς τη διαχείριση του κράτους και των ωφελημάτων που αυτή αποφέρει,²³ ο «εκσυγχρονισμός» άφηνε άθικτες παγιωμένες δομές και συμπεριφορές, ενώ πληθώρα θέσεων κυβερνητικής εξουσίας αποκτούσαν σταδιακά προσωποποιημένα χαρακτηριστικά και ενέτειναν την «καρτέλ» λειτουργία του κόμματος. Το γεγονός αυτό, έδινε λαβή ώστε να αναπτύσσονται φαινόμενα κομματικής παθογένειας και διαφθοράς σε ό,τι αφορά τη διαχείριση των δημόσιων υποθέσεων και, κατ' επέκταση, να φθείρεται η επικοινωνιακή εικόνα του κόμματος. Πίσω από την τελευταία, ωστόσο, συνέτρεχε μια ουσιαστική πολιτική πραγματικότητα: στο πλαίσιο της γενικότερης άμβλυνσης της ιδεολογικοπολιτικής φυσιογνωμίας του κόμματος η χρόνια παραμονή των ίδιων προσώπων στη διαχείριση των κοινών καλλιέργησε φαινόμενα αλαζονείας που δικαίως αποτέλεσαν αντικείμενο οξείας κριτικής, ενώ ταυτόχρονα ενίσχυαν τον κυνισμό και την αποξένωση των πολιτικών από την πολιτική και τις διαδικασίες της.

Τέλος, τρίτον, στο πλαίσιο αυτής της «πολυσυλλεκτικής» και «καρτέλ» λειτουργίας του κόμματος, σημαντική υπήρξε και η ενδυνάμωση των σχέσεων με ορισμένες ομάδες (επιχειρηματικών) συμφερόντων.²⁴ Χωρίς να είναι δυνατό στο σημείο αυτό να παρατεθούν συγκεκριμένα στοιχεία τα οποία να πιστοποιούν τις εν λόγω εξελίξεις, δεν χωρά αμφιβολία ότι οι σχέσεις με συγκεκριμένα επιχειρηματικά (εκδοτικά, κατασκευών κλπ.) και συντεχνιακά συμφέροντα αναπτύχθηκαν και ενδυναμώθηκαν. Από τη στιγμή που η πολιτική του κόμματος υπάκουε σε «πολυσυλλεκτικές» λογικές και αποδοσιμούνταν από συγκεκριμένες κοινωνικές ή ταξικές αναφορές, παρήχθη λογικά χώρος για να αναπτυχθούν σχέσεις με συγκεκριμένες ομάδες συμφερόντων. Οι τελευταίες, είτε επωφελούνταν από τις πρωτοβουλίες οι οποίες αναλαμβάνονταν (ανάπτυξη υποδομών κλπ.) είτε ενισχούνταν από το κόμμα στην προσπάθεια να διατηρήσει και διευρύνει την επιρροή του (ΜΜΕ κλπ.). Η συζήτηση που αναπτύχθηκε σχετικά με το εύρος των δραστηριοτήτων ορισμένων επιχειρηματιών, τις διασυνδέσεις τους με το κράτος καθώς και η γενικότερη φιλονικία για τη «διαπλοκή» –όρος που εισέρχεται στο πολιτικό λεξιλόγιο την τελευταία δεκαετία– υπογραμμίζουν αυτήν ακριβώς την ενίσχυση των

23. Βλ. Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ. Κόμμα-Κράτος-Κοινωνία*, ό.π., σ. 15-74.

24. Ο όρος ομάδες συμφερόντων χρησιμοποιείται εδώ με την ευρεία έννοια και όχι με την αυστηρά επιστημονική των οργανωμένων συλλογικών συμφερόντων που έχουν κατά βάση και θεσμική έκφραση (σύλλογοι, φορείς, οργανώσεις κλπ.).

δεσμών με συγκεκριμένες ομάδες συμφερόντων. Τις σχετικές εξελίξεις πιστοποιούν επιπλέον και οι πρόνοιες στην πρόσφατη αναθεώρηση του συνταγματικού χάρτη (2001), με τις οποίες ρυθμίζονται σειρά σχέσεις ανάμεσα στην επιχειρηματική δραστηριότητα και την κρατική λειτουργία. Οι διατάξεις για τα ΜΜΕ, το ιδιοκτησιακό καθεστώς και τη λειτουργία τους (βλ. § 5 του αναθεωρημένου άρθρου 14),²⁵ πιστοποιούν ότι οι σχέσεις ανάμεσα σε συγκεκριμένα επιχειρηματικά συμφέροντα και το κράτος έχουν πλέον ενταθεί και καταστεί συνθετότερες σε σχέση με το παρελθόν.

Η ενίσχυση του «πολυσυλλεκτικού» και «καρτέλ» χαρακτήρα του ΠΑΣΟΚ απέτυχε να εκπληρώσει μακροπρόθεσμα τους στόχους της. Αφενός, η αποϊδεολογικοποίηση της πολιτικής φρεσιογνωμίας του δεν μπορούσε παρά να απομακρύνει, αργά ή γρήγορα, τους εκλογείς από τις τάξεις του. Η επίκληση της αποτελεσματικότητας σε σχέση με τις προωθούμενες μεταρρυθμίσεις δεν επαρκούσε προκειμένου να διατηρηθεί ή να επεκταθεί η απήχησή του: *χωρίς ισχυρούς ιδεολογικοπολιτικούς δεσμούς τα άτομα τάχιστα μπορούν να μεταστραφούν προς άλλα κόμματα που επικαλούνται αποτελεσματικότερες – συχνά δε λιγότερο επώδυνες – πρακτικές και πολιτικές.*

Πράγματι, οι αναφορές στην Κεντροαριστερά και στις όποιες ταξικές συνδηλώσεις αυτή αντιπροσωπεύει δεν αναιρούσαν την κυριαρχία ενός λόγου περί «εκσυγχρονισμού» και εθνικής προόδου. Πιστοποιούσαν απλώς την «πολυσυλλεκτική» λειτουργία του κόμματος που επιχειρούσε να αλιεύσει ψήφους χειριζόμενο ρητορικές στρατηγικές και διακηρύξεις οι οποίες αναφέρονται τόσο στη συλλογική συναίνεση για «οικονομική ανάπτυξη» όσο και στην ταξική σύγκρουση που ελλοχεύει ως προς τη μεθόδευση και οργάνωσή της.²⁶

25. Όπως χαρακτηριστικά προβλέπεται στο εν λόγω αναθεωρημένο άρθρο: «Απαγορεύεται ειδικότερα η συγκέντρωση περισσότερων του ενός ηλεκτρονικών μέσων ενημέρωσης της αυτής μορφής, όπως νόμος ορίζει. Η ιδιότητα του ιδιοκτήτη, του εταίρου, του βασικού μετόχου ή του διευθυντικού στελέχους επιχείρησης μέσω ενημέρωσης είναι ασυμβίβαστη με την ιδιότητα του ιδιοκτήτη, του εταίρου, του βασικού μετόχου ή του διευθυντικού στελέχους επιχείρησης που αναλαμβάνει έναντι του Δημοσίου ή νομικού προσώπου τού ευρύτερου δημόσιου τομέα την εκτέλεση έργων ή προμηθειών ή την παροχή υπηρεσιών. Η απαγόρευση του προηγούμενου εδαφίου καταλαμβάνει και κάθε είδους παρένθετα πρόσωπα, όπως συζύγους, συγγενείς, οικονομικά εξαρτημένα άτομα ή εταιρείες». Βλ. *Πρακτικά Βουλής*, Συνεδρίαση ΠΝΕ', Παρασκευή 6 Απριλίου, σ. 6763, καθώς και το Σύνταγμα της Ελλάδος, στον δικτυακό τόπο <http://www.parliament.gr>.

26. Για την τάση του σύγχρονου πολιτικού λόγου των «κομμάτων εξουσίας» να κινείται ανάμεσα στη διαταξική συναίνεση και στην ταξική σύγκρουση, βλ. Κ. Τσουκαλάς, «Δικομματισμός, συναίνεση και σύγκρουση», *Το Βήμα της Κυριακής*, 23 Απριλίου 2000.

Χωρίς συγκεκριμένες πολιτικές αναφορές έτσι, και πρωτίστως με το να εννοιοδοτεί το εγχείρημα του «εκσυγχρονισμού» απλώς ως τεχνοκρατικού τύπου μεταρρυθμιστικό σχέδιο για την ανάπτυξη των υποδομών και την ικανοποίηση τυπικών κριτηρίων για την προσαρμογή της χώρας στις επιταγές της Ε.Ε. (ΟΝΕ κλπ.), ο σχετικός λόγος ουδετεροποιούσε την ιδεολογικοπολιτική φυσιогνωμία του κόμματος. Αποδυνάμωνε τους δεσμούς με συγκεκριμένες συλλογικές συσσωματώσεις, ενώ παράλληλα αποστασιοποιούσε το κοινωνικό σώμα στο μέτρο που ακύρωνε τις πολιτικές –άρα συγκρουσιακές– συνιστώσες στην οργάνωση και υλοποίηση του «εκσυγχρονιστικού» εγχειρήματος.²⁷ Το εκλογικό αποτέλεσμα της 7ης Μαρτίου 2004 αποτυπώνει αναντίρρηση αυτήν ακριβώς τη γενική, αν και με διαφοροποιήσεις, αποστασιοποίηση του εκλογικού σώματος, ιδίως σε ό,τι αφορά τα δυναμικότερα τμήματα του πληθυσμού.²⁸

Συζητήσιμη δε, αφετέρου, ήταν και η αποτελεσματικότητα του κόμματος στο να επιτυγχάνει τους επιδιωκόμενους στόχους του. Χωρίς ευρεία κοινωνική συναίνεση το σχέδιο του «εκσυγχρονισμού» προσέκρουε σε μείζονες κοινωνικές και πολιτικές αντιδράσεις που το υπονόμευαν, ενώ οι όποιες πολιτικές υιοθετούνταν προς αυτήν την κατεύθυνση απομάκρυναν το κόμμα από τις πολιτικές και κοινωνικές αναφορές του.²⁹ Έτσι, παρά τις όποιες επιτυ-

27. Χαρακτηριστικό από την άποψη αυτή είναι το γεγονός ότι οι θιασώτες του «εκσυγχρονισμού» δεν αντιμετώπισαν κανένα από τα φλέγοντα ζητήματα της ελληνικής κοινωνίας (δημόσια διοίκηση, εκπαίδευση, υγεία, ασφαλιστικό κλπ.), ενώ απεναντίας προώθησαν σθεναρά τη ρύθμιση περί της υποχρεωτικής μη αναγραφής του θρησκευόμενου στα δελτία ταυτότητας. Έτσι, σε συνθήκες έλλειψης ηγεμονικής επικράτησης του αιτήματος για «εκσυγχρονισμό», το γεγονός αυτό όχι μόνο προκάλεσε οξεία αντιπαράθεση με την εκκλησία, αλλά και εσωκομματικές τριβές και (εκλογικές) απώλειες.

28. Οι σημαντικότερες μετατοπίσεις αναφορικά με την εξέλιξη της ψήφου προς το ΠΑΣΟΚ, μεταξύ 2000 και 2004, καταγράφονται στους ελεύθερους επαγγελματίες (-9%) και στους μισθωτούς του ιδιωτικού τομέα απόφοιτους ΤΕΙ και ΑΕΙ (-6,4%). Βλ. σχετικά Γ. Μαυρίδης, «Οι βουλευτικές εκλογές του 2004», *Φιλελεύθερη έμφαση*, τχ. 18, Ιανουάριος-Φεβρουάριος-Μάρτιος 2004, σ. 15-32 (ιδίως Πίνακα 4 & 5), και Η. Νικολακόπουλος, «Μια πρώτη ακτινογραφία της ψήφου της 7ης Μαρτίου», *Φιλελεύθερη έμφαση*, τχ. 18, Ιανουάριος-Φεβρουάριος-Μάρτιος 2004, σ. 33-39, και, του ίδιου, «Ποιοι τράβηξαν το χαλί στο ΠΑΣΟΚ», *Τα Νέα Σαββατοκυριακά*, 13-14 Μαρτίου 2004.

29. Η απόπειρα αναμόρφωσης του φορολογικού συστήματος από τον τότε υπουργό Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων Α. Γιαννίτση και οι αντιδράσεις που αυτή προκάλεσε, με αποτέλεσμα την άμεση απόσυρσή της, είναι καθόλα ενδεικτική περίπτωση της αδυναμίας που συντρέχει να υλοποιούνται βασικές κυβερνητικές επιλογές χωρίς κοινωνική συναίνεση, αλλά και της τάσης του «πολυσυλλεκτικού» πολιτικού λόγου να ακυρώνει κάθε σημαντική μεταρρυθμιστική προοπτική που συνεπάγεται εκλογικό-πολιτικό κόστος.

χίες (ένταξη στην ΟΝΕ κλπ.), το γενικότερο μεταρρυθμιστικό σχέδιο προσέκρουε σε αύξουσες δυσκολίες υλοποίησης, γεγονός που προκαλούσε αμηχανία και προβληματισμό.³⁰ Η απουσία δε ανάπτυξης ισχυρών ιδεολογικών δεσμών με πολιτικούς χώρους που ενστερνίζονταν τις μεταρρυθμιστικές παρεμβάσεις, καθώς και η ενίσχυση αντιθέτως δεσμών με συγκεκριμένες ομάδες συμφερόντων, στο πλαίσιο του γενικότερου παραγκωνισμού των απλών κομματικών μελών, απομάκρυναν σημαντικά τμήματα του εκλογικού σώματος από τις τάξεις του.

Πράγματι, μολονότι η χώρα παρουσίασε στην τελευταία δεκαετία σημαντικούς ρυθμούς ανάπτυξης, εντούτοις η σύγκλιση με τα μέσα κοινοτικά επίπεδα παρέμενε ανεκπλήρωτη. Παρά τις σχετικές διακηρύξεις, ιδίως κατά τη δεύτερη κυβερνητική θητεία του κόμματος (2000-2004), η απόσταση από τα υπόλοιπα κράτη-μέλη της Ε.Ε. παρέμενε σημαντική.³¹ Το αποτέλεσμα ήταν έτσι οι σχετικές διακηρύξεις να απαξιώνονται ως εκφάνσεις ενός «πολυσυλλεκτικού» λόγου που απλώς επιχειρεί να αλιεύσει ψήφους καλλιεργώντας ανεκπλήρωτες προσδοκίες. Εκτός δε από τις αξιοσημείωτες κοινωνικοοικονομικές ανισότητες και την εμμονή φαινομένων όπως αυτά της ανεργίας και της υποαπασχόλησης,³² περισσότερο εμφανής υπήρξε η απουσία μεταρρυθμίσεων σε κρίσιμους τομείς της ελληνικής κοινωνίας και πολιτείας. Ο αιτούμενος εξορθολογισμός της δημόσιας διοίκησης, η επίλυση των προβλημάτων στην καθημερινότητα των πολιτών και η ποιότητα γενικότερα της δημοκρατίας παρέμεναν ζητούμενα, ενώ διάφορες κυβερνητικές πρακτικές (χρηματιστήριο κλπ.) υπογράμμιζαν την απόσταση από τον ευρωπαϊκό ιδεότυπο και τις πρακτικές που τον συνθέτουν.

Για το ΠΑΣΟΚ, εν κατακλείδι, η ενίσχυση του «πολυσυλλεκτικού» και «καρτέλ» χαρακτήρα του κόμματος εκφράστηκε μέσω του ιδεολογήματος για

30. Βλ. Ν. Μουζέλης, «Γιατί αποτυγχάνουν οι μεταρρυθμίσεις;», *ό π.*, και του ίδιου, «Το κράτος και το κομματικό φουτμπόλ», *Το Βήμα της Κυριακής*, 21 Σεπτεμβρίου 2003· Γ. Βούλγαρης, «Γιατί δεν γίνονται μεταρρυθμίσεις», *Τα Νέα*, 19 Ιουλίου 2003 και, του ίδιου, «Φταίνε τα κόμματα και το κράτος», *Τα Νέα*, 9 Αυγούστου 2003.

31. Το κόστος ζωής, το ύψος των μισθών, καθώς και οι δαπάνες σε έρευνα και ανάπτυξη, αποτελούν ορισμένους κεντρικούς δείκτες στους οποίους η χώρα υστερεί σε σχέση με τους αντίστοιχους κοινοτικούς μέσους όρους. Για σχετικά στοιχεία, βλ. την επίσημη ιστοσελίδα της Ε.Ε.: <http://europa.eu.int/com/m/eurostat/>.

32. Σύμφωνα με στοιχεία της ΕΣΥΕ, η ανεργία το 1998 ήταν 11%, ενώ το 2003 9,32%. Σημαντικό δε στοιχείο είναι ότι η μακροχρόνια ανεργία (>12 μήνες) αποτελεί πάνω από το μισό της συνολικής ανεργίας (56,48% για το 2003). Βλ. ΕΣΥΕ, *Έρευνα εργατικού δυναμικού* (έτη 1998-2003).

«εκσυγχρονισμό» της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας. Το αίτημα αυτό, που αρχικά επικροτήθηκε εκλογικά σε σχέση με αυτό που πρότεινε η Ν.Δ., βαθμιαία θα απολέσει την απήχυσή του καθώς προτάθηκε ως τεχνοκρατικού τύπου κοινωνικοοικονομικό και πολιτικό σχέδιο το οποίο αποϊδεολογικοποιούσε την πολιτική φυσιογνωμία του κόμματος (ισχνή, αν όχι παντελής απουσία αναφορών σε συγκεκριμένα πολιτικά υποκείμενα-φορείς του). Μεθοδεύτηκε δε με όρους οι οποίοι ενίσχυαν την κορυφή της κομματικής πυραμίδας, σε βάρος του μεμονωμένου μέλους, και ισχυροποιούσαν τους δεσμούς με συγκεκριμένες ομάδες συμφερόντων. Στις συνθήκες αυτές, κλονιζόταν αυτή ακριβώς η θεμελιώδης διακήρυξη περί της αποτελεσματικότητάς του στο να υλοποιεί τις προβαλλόμενες ως αναγκαίες μεταρρυθμίσεις, με αποτέλεσμα να υπονομεύεται η βασική νομιμοποιητική του συνιστώσα ως κυβερνητική εξουσία. Αυτή θα έχει ως όριο τις εκλογές της 9ης Απριλίου 2000,³³ χρονικό σημείο από το οποίο θα εκκινήσει η –μη αναστρέψιμη, όπως αποδείχθηκε– αντίστροφη μέτρηση που θα ολοκληρωθεί με το αποτέλεσμα των εκλογών του Μαρτίου 2004.³⁴ Προηγουμένως, όμως, ως γνήσιος εκφραστής του «πολυσυλλεκτισμού», το κόμμα θα φροντίσει τάχιστα να αντικαταστήσει τα πρωταγωνιστικά του πρόσωπα, όπως επίσης και τα κεντρικά πολιτικά του συνθήματα και πλαίσια αναφοράς, σε μια –απέλπιδα όπως αποδείχθηκε– προσπάθεια να διατηρηθεί στην εξουσία.³⁵

33. Αυτό υποστηρίζεται, αν και από ολότελα διαφορετική σκοπιά και λογική, και στο Γ. Λούλης, *Το τέλος μιας κυριαρχίας. Πώς και γιατί το ΠΑΣΟΚ έχασε τις εκλογές*, Λιβάνης, Αθήνα 2004, σ. 19-34.

34. Για την εν λόγω εκλογική αναμέτρηση σε επίπεδο βουλευτικών και ευρωπαϊκών εκλογών βλ., μεταξύ άλλων, και *Πολιτική Επισημήν*, Εξαμηνιαία Επιθεώρηση Πολιτικής Ανάλυσης και Προβληματισμού, «Αφιέρωμα: Βουλευτικές & Ευρωπαϊκές Εκλογές 2004», τχ. 1, 2005.

35. Ο πρόεδρος του ΠΑΣΟΚ και πρωθυπουργός Κ. Σημίτης, εισηγητής του αιτήματος για «εκσυγχρονισμό», θα παραιτηθεί προς όφελος του Γ. Παπανδρέου, έως τότε υπουργού των Εξωτερικών, ο οποίος και θα λάβει από το 7ο Συνέδριο του κόμματος τα νήια του. Ο τρόπος με τον οποίο μεθοδεύτηκε η διαδοχή έδωσε αφορμή για ποικίλα σχόλια αναφορικά με τη δημοκρατικότητα των σχετικών διαδικασιών, πολλώ δε για την ικανότητά τους να προσδίδουν στοιχεία «εκσυγχρονισμού» στο εγχώριο πολιτικό και κομματικό σύστημα, ενώ η νέα ηγεσία εγκατέλειψε άμεσα το ιδεολογήμα-πρόταγμα του «εκσυγχρονισμού» αντικαθιστώντας το με το σύνθημα περί «συμμετοχικής δημοκρατίας». Η εισαγωγή του τελευταίου μάλιστα, μολονότι αφηνίδια, εντούτοις έτυχε άμεσα θετικής –αν και κριτικής– υποδοχής από διανοητές που μέχρι τότε υποστήριζαν την «εκσυγχρονιστική» προσπάθεια (βλ. Ν. Μουζέλης, «Συμμετοχική δημοκρατία και πλουραλισμός», *Το Βήμα της Κυριακής*, 15 Φεβρουαρίου 2004 του ίδιου, «Συμμετοχική δημοκρατία και Κεντροαριστερά», *Το Βήμα της Κυριακής*, 29 Φεβρουαρίου 2004, και Κ. Τσουκαλάς, «Πώς μετράμε τη “συμμετοχική δημοκρατία”», *Το Βήμα της Κυρια-*

3. Η ΑΝΑΔΙΑΤΑΞΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗΣ ΤΗΣ Ν.Δ.: ΑΠΟ ΤΟΝ «ΝΕΟΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟ» ΣΤΗΝ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ «ΜΕΣΑΙΟΥ ΧΩΡΟΥ»

Σημαντικές μεταβολές στη στρατηγική και πολιτική φυσιογνωμία σημειώθηκαν κατά την τελευταία δεκαετία και στη Ν.Δ. Η αποδοκιμασία της τριετούς διακυβέρνησης υπό τον Κ. Μητσοτάκη (1990-1993) στις εκλογές της 10ης Οκτωβρίου 1993 αποτέλεσε αφετηρία για πολύχρονες εσωτερικές ανακατατάξεις και αναζητήσεις. Αρχικά με τον Μ. Έβερτ και εν συνεχεία με τον Κ. Καραμανλή στην ηγεσία, δρομολογήθηκαν αναπροσαρμογές στην ιδεολογικοπολιτική της τοποθέτηση και στρατηγική που απέληξαν στο να αυξηθεί η «πολυσυλλεκτική» λειτουργία του κόμματος. Καρπός αυτών των ανακατατάξεων υπήρξε και η νίκη στις εκλογές της 7ης Μαρτίου 2004, αποτέλεσμα που αναμφίβολα λειτουργεί καταλυτικά στο να εμπεδωθεί η υιοθετούμενη πολιτική στρατηγική και ιδεολογική ταυτότητα.

Η ανάληψη της αρχηγίας από τον Μ. Έβερτ, ύστερα από την ήττα στις εκλογές του 1993, θα θέσει τέλος στο (νεο)φιλελεύθερο ιδεολογικοπολιτικό στίγμα που επιβλήθηκε υπό την ηγεσία του Κ. Μητσοτάκη.³⁶ Με βασικό υλικό τις ιδρυτικές αρχές που διαμορφώθηκαν επί των ημερών του Κ. Καραμανλή, και διατυπώθηκαν στο προσυνέδριο (1977) και το 1ο Συνέδριο του κόμματος (1979), θα διατυπωθεί σχέδιο για την «ειρηνική επανάσταση» στην ελληνική κοινωνία βασισμένο στο πρότυπο του «ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού». Τις θεμελιακές συνιστώσες και αρχές της «νέας» ιδεολογικοπολιτικής φυσιογνωμίας ανέλαβε μάλιστα να παρουσιάσει στο 3ο Συνέδριο του κόμματος ο ίδιος ο Κ. Καραμανλής (ο νεότερος), κίνηση με ιδιαίτερο συμβολικό περιεχόμενο στην προσπάθεια της νέας ηγεσίας να διαφοροποιηθεί από το πρότερο (νεο)φιλελεύθερο παρελθόν και το οξύ στίγμα του. Όπως χαρακτηριστικά θα σημειώσει ο Κ. Καραμανλής, «η Νέα Δημοκρατία είναι το

κίς, 22 Φεβρουαρίου 2004). Το σίγουρο όμως είναι ότι με την εν λόγω αλλαγή αναγνωρίζεται η αποτυχία του «εκσυγχρονιστικού» εγχειρήματος, όπως εννοιοδοτήθηκε και επιχειρήθηκε να υλοποιηθεί υπό την ηγεσία του Κ. Σημίτη, όπως επίσης και η ικανότητά του να διατηρεί ή να επεκτείνει την «πολυσυλλεκτική» λειτουργία του κόμματος: από τη στιγμή που ο εκσυγχρονισμός της ελληνικής κοινωνίας και πολιτείας παραμένει –ίσως περισσότερο από ποτέ– ζητούμενο και στόχος πρώτης προτεραιότητας, η αιφνίδια απεμπόλησή του είναι νοητή μόνο ως απόπειρα παραμονής στην εξουσία και αναγνώριση της αποτυχίας των πρότερων εξαγγελιών. Κοντολογίς, σε συνθήκες μη «πολυσυλλεκτικών» κομμάτων μια τέτοιους είδους αντικατάσταση προβάλλει ως αδιανόητη και αδύνατη.

36. Βλ. Νέα Δημοκρατία (Ν.Δ.), *Μια νέα πρόταση ελευθερίας. Ιδεολογικά διακήρυξη της Νέας Δημοκρατίας*, Αθήνα 3 Φεβρουαρίου 1985.

κόμμα τού ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού. Ο φιλελευθερισμός υποδηλώνει την πολιτική μας φιλοσοφία. Ο ριζοσπαστισμός τον τρόπο της δράσης και της συμπεριφοράς μας». ³⁷ Στο ίδιο μήκος κύματος ο Μ. Έμπερτ θα διακηρύξει πως «ο ριζοσπαστισμός υπογραμμίζει τον αδέσμευτο, τον αδογματίστο χαρακτήρα του φιλελευθερισμού. Σημαίνει τη διάσταση και τη διάθεση για διαρκή ανανέωση και μεταρρύθμιση με μοναδικό γνώμονα το λαϊκό και το εθνικό συμφέρον. Σημαίνει την κοινωνική δικαιοσύνη». ³⁸

Εκτός από τις ιδεολογικές αναπροσαρμογές, σημαντικές υπήρξαν επίσης οι αλλαγές που προωθήθηκαν σε οργανωτικό επίπεδο, ιδίως δε μετά την εκλογική ήττα στις Ευρωεκλογές της 12ης Ιουνίου 1994. ³⁹ Με οργανόγραμμα που παρουσίασε ο Μ. Έμπερτ στη Συνεδρίαση της Ε.Ε. στις 8 Ιουλίου 1994 και εγκρίθηκε από την Κ.Ε. στις 28 του ίδιου μήνα, θεσμοθετήθηκε σειρά νέων οργάνων, ενώ σημαντικές υπήρξαν οι ρυθμίσεις και για τις γραμματείες του κόμματος. ⁴⁰ Κεντρικό στοιχείο στις οργανωτικές ανακατατάξεις ήταν η στελέχωση των διαφόρων οργάνων με άτομα του επιστημονικού και επαγγελματικού χώρου, στοιχείο που αντανakλά τη γενικότερη τάση που παρατηρείται για «επαγγελματικοποίηση» [proffesionalization] της κομματικής οργάνωσης και λειτουργίας. ⁴¹

37. Βλ. Νέα Δημοκρατία (Ν.Δ.), 3ο Συνέδριο, Πρακτικά, Χαλκιδικά 22, 23, 24 Απριλίου 1994, σ. 85.

38. Στο ίδιο, σ. 43.

39. Στην εν λόγω εκλογική αναμέτρηση το ΠΑΣΟΚ έλαβε το 37,61% των ψήφων και εξέλεξε δέκα (10) ευρωβουλευτές, ενώ η Ν.Δ. απέσπασε το 32,62% των ψήφων και εξέλεξε εννέα (9) βουλευτές.

40. Βλ. Α. Μπρατάκος, *Η Ιστορία της Νέας Δημοκρατίας*, Λιβάνης, Αθήνα 2002, σ. 636-640.

41. Η «επαγγελματικοποίηση» στην οργάνωση και λειτουργία των δύο «κομμάτων εξουσίας» αποτελεί διαδικασία που εκκινεί ήδη από τη δεκαετία του 1980 για να κορυφωθεί, πλέον, στις μέρες μας. Γίνεται δε ιδιαίτερα έντονη κατά την προεκλογική περίοδο, όπου η ανάγκη για «επιστημονική» αντιμετώπιση των ζητημάτων που τίθενται αποτελεί όρο *sine qua non*. Χαρακτηριστικά, η Ν.Δ. στον προεκλογικό αγώνα της στις γενικές βουλευτικές εκλογές της 2ας Ιουνίου 1985 είχε αναθέσει τη σχετική επιτελική ευθύνη στην «ομάδα Μάνου» στην οποία συγκαταλέγονταν αρκετοί τεχνοκράτες. Τμήμα δε της ευθύνης για την επικοινωνιακή εκστρατεία του κόμματος είχε η αμερικανική εταιρεία Soyeg, ενώ τις οφρυγομετρήσεις-δειγματοληπτικές ποιοτικές έρευνες πραγματοποίησε η αμερικανική, πάλι, εταιρεία Kennan Reserach. Βλ. Α. Μπρατάκος, *ό.π.*, σ. 405. Για την ολοένα και αυξανόμενη τάση των σύγχρονων δυτικών κομμάτων για «επαγγελματικοποίηση», ιδίως στις προεκλογικές περιόδους, βλ., ενδεικτικά, D. Farrell - P. Webb, «Political parties as campaign Organizations», στο R. Dalton - M. Wattenberg (επιμ.), *Parties without partisans. Political change in advanced industrial democracies*, Oxford University Press, Οξφόρδη & Νέα Υόρκη 2000, σ. 102-128.

Οι προσπάθειες αυτές, ωστόσο, μολονότι ενίσχυαν τον «πολυσυλλεκτικό» χαρακτήρα του κόμματος εντούτοις δεν μπορούσαν να μεταβάλλουν θεαματικά την εκλογική του απήχηση. Κι αυτό, διότι απαντούσαν περισσότερο σε μια προσπάθεια να απομακρυνθεί από πρότερες (νεο)φιλελεύθερες θέσεις, οι οποίες κρινόταν ότι συντέλεσαν στην εκλογική του ήττα, παρά σηματοδοτούσαν νέα (θετική) πρόταση πολιτικής. Στο μεγαλύτερο τμήμα τους, εξάλλου, αποτελούσαν πιστή αντιγραφή θέσεων που εμπεριέχονται στα πρώτα ιδρυτικά κείμενα, δεδομένο που πιστοποιεί εσωστρεφή ιδεολογικοπολιτική διεργασία εσωκομματικής αντιπαράθεσης με στόχο την επιστροφή στις «καραμανλικές ρίζες». Στη δεδομένη ευρωπαϊκή και διεθνή συγκυρία έτσι, όπου το αντίπαλο ΠΑΣΟΚ θα διατυπώσει το αίτημα για «εκσυγχρονισμό» της χώρας ως θεμελιακό στοιχείο της πολιτικής του, η «ειρηνική επανάσταση» δεν ήταν σε θέση να κινητοποιήσει σημαντικά τμήματα του πληθυσμού. Σε συνδυασμό δε με τις εσωκομματικές αντιπαράθεσεις που λάβαιναν χώρα,⁴² το αποτέλεσμα των εκλογών της 14ης Μαρτίου 1996 θα καταγράψει αυτήν ακριβώς την ανεπιτυχή προσπάθεια της Ν.Δ. να επεκτείνει την «πολυσυλλεκτική» λειτουργία της με όχημα την «ειρηνική επανάσταση» και ό,τι αυτή σηματοδοτούσε.⁴³

Η εν λόγω εκλογική αποτυχία θα προκαλέσει έντονες εσωτερικές τριβές και ζυμώσεις. Μετά την προσωρινή, όπως αποδείχθηκε, επανεκλογή του Μ. Έμπερτ στην ηγεσία του κόμματος (4-10-1996), νέος αρχηγός θα εκλεγεί από το 4ο Συνέδριο (21-3-1997) ο Κ. Καραμανλής (ο νεότερος). Η επιλογή του ως νέου προέδρου τού κόμματος έθεσε τέλος στις εσωκομματικές έριδες, ενώ ταυτόχρονα αποτέλεσε απαρχή για μια νέα ιδεολογικοπολιτική και οργανωτική ανασύνταξη με στόχο την κατάκτηση της κυβερνητικής εξουσίας. Πράγματι, ήδη από το έκτακτο συνέδριο αρχών και θέσεων (17-3-2000), ο Κ. Καραμανλής θα συνδυάσει το φιλελεύθερο ιδεολογικοπολιτικό χαρακτήρα του κόμματος με την έννοια του «μεσαίου χώρου», επιχειρώντας με τον τρόπο αυτό να προσδώσει νέα στοιχεία στη φυσιογνωμία του.⁴⁴ Το εν λόγω

42. Βλ. Α. Μπρατάκος, *ό.π.*, σ. 676 κ. ε.

43. Στις συγκεκριμένες εκλογές το ΠΑΣΟΚ θα λάβει το 41,49% των ψήφων, κερδίζοντας 162 έδρες, ενώ η Ν.Δ. με 38,12% θα έχει 110 βουλευτές.

44. Όπως χαρακτηριστικά θα τονιστεί από τον Κ. Καραμανλή, «...συγκροτούμε τη μεγάλη φιλελεύθερη παράταξη. Την ήρεμη δύναμη του μεσαίου χώρου. Του πλουραλισμού, της δημιουργίας, της ελευθερίας». Βλ. Νέα Δημοκρατία (Ν.Δ.), *Συνέδριο Θέσεων και Αρχών. Πρακτικά Συνεδρίου*. Αθήνα 21-23 Μαρτίου 2000. Βλ. και Σ. Μακρής, «Η ευρωπαϊκή κεντροδεξιά απέναντι στον παγκοσμιοποιημένο τρίτο δρόμο. Η περίπτωση της Ν. Δημοκρατίας -Ιδεολογικά χαρακτηριστικά στο κατώφλι του 21ου αιώνα», στο Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, *ό.π.*, σ. 535-565.

σύνθημα, που χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά –χωρίς επιτυχία, ωστόσο– επί προεδρίας Ε. Αβέρωφ,⁴⁵ υπάκουε σε αμιγώς «πολυσυλλεκτικές» λογικές και εξυπηρετούσε τρέχουσες, αλλά και μακροπρόθεσμες, επιδιώξεις. Αποσκοπούσε στο να διευρύνει την εκλογική-πολιτική απήχηση του κόμματος και να προσεταιριστεί τους μετριοπαθείς ψηφοφόρους, με το να υιοθετεί μια αντίστοιχη ιδεολογικοπολιτική στάση και αναφορά, ενώ παράλληλα ανέκοπτε τους δεσμούς του με τα ακραία ιδεολογικά και πολιτικά στοιχεία στο εσωτερικό του. Ωστόσο, τόσο το γεγονός ότι η στροφή προς τον «μεσαίο χώρο» δεν είχε επαρκώς εμπεδωθεί, όσο και το ότι το ΠΑΣΟΚ δεν είχε εξαντλήσει τη δυναμική του, αποτέλεσαν –μεταξύ άλλων– τους παράγοντες που απέτρεψαν την άνοδο του κόμματος σε θέσεις κυβερνητικής εξουσίας.

Παρά τη συγκεκριμένη αποτυχία, όμως, η στρατηγική του κόμματος δεν θα απομακρυνθεί από το ιδεολόγημα του «μεσαίου χώρου». Αντιθέτως, η μικρή διαφορά με την οποία έχασε από το ΠΑΣΟΚ στις εκλογές της 9ης Απριλίου 2000 θα δώσει λαβή ώστε οι αναφορές στον «μεσαίο χώρο» να ενταθούν, καταλαμβάνοντας πλέον κυρίαρχη θέση στη ρητορική του, ενώ θα αναληφθούν άμεσες πρωτοβουλίες σε επίπεδο οργάνωσης του κόμματος. Έτσι, σε θέσεις κλειδιά του κομματικού μηχανισμού θα τοποθετηθούν επαγγελματικά στελέχη (βλ. π.χ. την αντικατάσταση του εκπροσώπου του κόμματος από επαγγελματία δημοσιογράφο κλπ.), ενώ θα υπάρξει καταμερισμός εργασίας ανάμεσα σε τομεάρχες με συγκεκριμένους τομείς ευθύνης.

Εκτός δε από την οργανωτική ανασύσταση με στόχο να αντιμετωπιστούν οι δυσλειτουργίες και να αποφευχθούν οι αλληλοεπικαλύψεις,⁴⁶ ο πολιτικός λόγος του κόμματος θα επικεντρωθεί και θα αναδείξει τα καθημερινά προβλήματα σε πεδίο οξείας κριτικής προς την κυβέρνηση, προβάλλοντας ταυτόχρονα λύσεις για το σύνολό τους. Με τον τρόπο αυτό, θα αποδυναμώνει το επιχείρημα του κυβερνώντος ΠΑΣΟΚ περί της επιτυχούς ολοκλήρωσης των μεγάλων στόχων (ΟΝΕ, έργα υποδομής κλπ.) και τη γενικότερη ικανότητά του στο να διαχειρίζεται και να επιλύει αποτελεσματικότερα τα κοινωνικοοικονομικά προβλήματα. Έμφαση θα δοθεί επίσης στην καταγγελία φαινομένων αλαζονείας των κυβερνώντων, στο πλαίσιο της οποίας θα δημιουργηθεί μεθοδικά η εικόνα περί ενός ηθικού συγκριτικού πλεονεκτήματος για το

45. Βλ. Ι. Καραγιάννης, «Πολιτικές συνθηματολογίες και κομματικός ανταγωνισμός στην Γ' Ελληνική Δημοκρατία: "μικρομεσαίοι" και "νοικοκυραίοι" στον αγώνα απόσπασης της κοινωνικής συναίνεσης», στο Χ. Βερναρδάκης - Η. Γεωργαντάς - Δ. Γράβαρης - Δ. Κοτρόγιαννος (επιμ.), *ό.π.*, σ. 210-250.

46. Βλ. Α. Μπρατάκος, *Η ιστορία της Νέας Δημοκρατίας, ό π.*, σ. 870 κ.ε.

κόμμα. Η διακήρυξη μιας νέου τύπου συμπεριφοράς ως προς τη διαχείριση της κυβερνητικής εξουσίας, όπου έμφαση θα αποδίδεται στη «διακυβέρνηση» ως τρόπο άσκησης της πολιτικής εξουσίας, συμπυκνώνει αυτήν ακριβώς την απόπειρα του κόμματος να λειτουργήσει «πολυσυλλεκτικά» και να προσελκύσει ψηφοφόρους ορίζοντας την πολιτική θεματολογία με γνώμονα τις αδυναμίες του αντιπάλου. Στο Έκτακτο Συνέδριο του κόμματος (9-6-2000), ο Κ. Καραμανλής θα σημειώσει: «θέτουμε ως πρότυπο πολιτικής συμπεριφοράς το μέτρο και τη μετριοπάθεια, τη σύνεση και τη σοβαρότητα, το ήθος και τον σεβασμό στον πολίτη».⁴⁷ Εξειδικεύοντας δε περαιτέρω τη λογική του «μεσαίου χώρου», θα τονίσει πως «μεσαίος χώρος σημαίνει μια νέα πολιτική πρακτική. Ένα σύγχρονο πρότυπο πολιτικής συμπεριφοράς. [...] Ο “μεσαίος χώρος” εκφράζει τον πολίτη που αισθάνεται αδύναμος απέναντι σε ένα κράτος και ένα σύστημα εξουσίας που τον καταπιέζει και τον συνθλίβει. Τον πολίτη που απορρίπτει τον δογματισμό, τις αγκυλώσεις και τις εξαρτήσεις της εξουσίας από οργανωμένα συμφέροντα. Τον πολίτη που μάχεται για την απεξάρτηση του κράτους από τα νοσηρά φαινόμενα του κομματισμού και της διαφθοράς».⁴⁸

Οι αναφορές αυτές, που θα εξειδικευτούν περαιτέρω στο αίτημα για «επανίδρυση του κράτους» και στην ανάγκη για «πολιτική αλλαγή»,⁴⁹ θα αποβούν ιδιαίτερα ελκυστικές σε συνθήκες αύξουσας κομματικοποίησης της δημόσιας διοίκησης και φαινομένων διαφθοράς. Η υπόσχεση δε για ένα νέο στίλ στη διαχείριση και άσκηση της εξουσίας διέυρνε σημαντικά την «πολυσυλλεκτική» λειτουργία του κόμματος, καθώς σε συνθήκες άμβλυωσης του ιδεολογικοπολιτικού ανταγωνισμού το εν λόγω αίτημα αναδεικνυόταν σε ζήτημα ύψιστης σημασίας. Η στρατηγική αυτή, έτοι, σε αντιπαράθεση με τις πρακτικές που χαρακτήριζαν το κυβερνών ΠΑΣΟΚ, θα συμβάλει αποφασιστικά στο να αυξηθεί η εκλογική απήχηση του κόμματος, δεδομένο που επικυρώθηκε στις εκλογές της 7ης Μαρτίου 2004. Εμφανίζοντας ένα μετριοπαθές ιδεολογικοπολιτικό προφίλ, και αμβλύνοντας τα ιδεολογικοπολιτικά χαρακτηριστικά της, με το να διακηρύττει αποτελεσματικότερες λύσεις για τα προβλήματα του συνόλου της κοινωνίας, η Ν.Δ. θα επιτύχει μια αξιοσημείωτη εκλογική νίκη. Όχημα για τη νίκη αυτή θα αποτελέσει το ιδεολόγημα περί

47. Βλ. Νέα Δημοκρατία (Ν.Δ.), *Πρακτικά Έκτακτου Συνεδρίου, 9-11 Ιουνίου 2000*.

48. Στο ίδιο. Βλ., επίσης, και τις σχετικές αναφορές του Κ. Καραμανλή στο, Νέα Δημοκρατία (Ν.Δ.), *Πρακτικά Ε΄ Τακτικού Συνεδρίου, Αθήνα 2001*.

49. Πρόκειται για δύο από τα κεντρικά προεκλογικά συνθήματα της Ν.Δ. στις εκλογές του 2004.

«μεσαίου χώρου», το οποίο θα συνδυαστεί με τη δέσμευση για αντιμετώπιση των άμεσων και καθημερινών προβλημάτων των πολιτών βάσει μιας μετριοπαθούς συμπεριφοράς που εναντιωνόταν δραστικά σε κάθε ακραία ή οξεία αντιπαράθεση.⁵⁰

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Συγκεφαλαιώνοντας, λοιπόν, οι τρεις τελευταίες εκλογικές αναμετρήσεις (1996, 2000, 2004) αντιπροσωπεύουν για τα δύο κόμματα εξουσίας (Ν.Δ., ΠΑΣΟΚ) μια νέα φάση ως προς τις στρατηγικές που αναπτύσσουν στον αγώνα τους για την κατάκτηση και άσκηση της πολιτικής εξουσίας. Η φάση αυτή, συνδέεται με αλλαγές στην οργάνωση και στον πολιτικό τους λόγο, τις οποίες περιγράφουν, μεταξύ άλλων, θεωρίες όπως αυτές περί «πολυσυνθετικού» και «καρτέλ» κόμματος. Πρόκειται δε για μεταβολές οι οποίες ερμηνεύουν σε μεγάλο βαθμό την έκβαση των μεταξύ τους εκλογικών αποτελεσμάτων, ενώ παράλληλα προσφέρουν απαντήσεις αναφορικά με τις δυναμικές που αναπτύσσονται στο εγχώριο κομματικό και πολιτικό σύστημα. Φυσικά, η διαμάχη ανάμεσα στα «κόμματα εξουσίας» και οι διαφοροποιημένες σε σχέση με το παρελθόν στρατηγικές που υιοθετούν προκειμένου να κατακτήσουν την κυβερνητική εξουσία δεν εξηγεί από μόνη της το σύνολο των ερωτημάτων που ανακύπτουν. Απαιτείται, αντίθετα, να συμπληρώνεται από την ανάλυση των μεταβολών και των δυναμικών που αναπτύσσονται σε επίπεδο κοινωνίας και οικονομίας η οποία και τα αξιολογεί.

Αν και η νέα φάση που εγκαινιάσθηκε κατά την τελευταία δεκαετία αναφορικά με τη λειτουργία των δύο «κομμάτων εξουσίας» είναι ανοιχτή σε ποικίλα σχήματα ερμηνείας, ωστόσο είναι δυνατός ο εντοπισμός ορισμένων από τα βασικά χαρακτηριστικά της. Τα εν λόγω χαρακτηριστικά, μολονότι δεν εμφανίζουν την ίδια βαρύτητα στο ρευστό πεδίο της κομματικής διαπάλης, εντούτοις συνθέτουν το γενικό της περίγραμμα και, ταυτόχρονα, καθορίζουν στον έναν ή στον άλλο βαθμό και τη δυναμική συνολικότερα του πολιτικού συστήματος.

50. Είναι χαρακτηριστικό, από την άποψη αυτή, ότι οι δηλώσεις του στελέχους της Ν.Δ. Β. Πολύδωρα προεκλογικά πως, σε περίπτωση νίκης της Ν.Δ., θα απολυθεί από τον δημόσιο τομέα σημαντικός αριθμός υπαλλήλων οι οποίοι χαρακτηρίζονταν ως εγκάθετοι του ΠΑΣΟΚ εικάζεται πως αποτέλεσαν αιτία για τη μη συμπερίληψή του στην πρώτη κυβέρνηση της Ν.Δ. μετά τις εκλογές.

Σχηματοποιώντας εξαιρετικά σύνθετες διαδικασίες μπορεί έτσι να σημειωθεί πως το πρώτο βασικό χαρακτηριστικό αυτής της νέας φάσης είναι η ιδεολογική αποφόρτιση του πολιτικού λόγου των δύο «κομμάτων εξουσίας»,⁵¹ συνθήκη που καθιστά προφανέστερη πλέον τη διαφορά με τον πολιτικό λόγο που αρθρώνουν τα μικρότερα σε δύναμη πολιτικά κόμματα. Στην προσπάθεια να διευρύνουν την εκλογική πελατεία τους, ο πολιτικός τους λόγος υιοθετεί πλέον ολοένα και περισσότερο μετριοπαθείς θέσεις, συχνά χωρίς να εξειδικεύει ή να αποσαφηνίζει προθέσεις, περιεχόμενα και σημασίες. Έντεχνα διατυπωμένος, αποφεύγει να θίξει συγκεκριμένα συμφέροντα, και εμφανίζεται ως ικανός να προσφέρει αποτελεσματικές λύσεις για το σύνολο της κοινωνίας, με πρόδηλη επίπτωση την τάση του πολιτικού προσωπικού να εκφέρει άποψη για όλα τα θέματα. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι, στο πλαίσιο αυτής της μετατόπισης που κυριαρχεί προς «μεσαίες» και «μετριοπαθείς» θέσεις, η οποιαδήποτε απόκλιση λογίζεται ως στάση «ανεύθυνη» και «αναποτελεσματική», καθώς δεν αντιπροσωπεύει τη συναίνεση του υποτιθέμενου «κοινωνικού κέντρου» στο οποίο συνωθείται η πλειοψηφία της κοινωνίας.

Η εξάλειψη των «ακροτήτων» στην εκφορά του πολιτικού λόγου συνδέεται με τον καθοριστικό ρόλο που διαδραματίζει πλέον η επικοινωνία στη διαμόρφωση της δημόσιας πολιτικής αντιπαράθεσης. Η εκτύλιξη του πολιτικού λόγου σε συνθήκες «ηλεκρατίας»,⁵² αποτελεί το δεύτερο βασικό χαρακτηριστικό στη νέα φάση λειτουργίας των δύο «κομμάτων εξουσίας». Οι επικοινωνιακές τακτικές αναδεικνύονται σε κεντρικό στοιχείο της πολιτικής αντιπαράθεσης, ενώ ταυτόχρονα διαμορφώνουν έναν πολιτικό λόγο «στρογγυλό» και ιδεολογικά ουδέτερο. Από τη στιγμή που η σύγκρουση ανάμεσα σε ευδιάκριτες πο-

51. Οι αλλαγές στη δομή του πολιτικού λόγου των «κομμάτων εξουσίας» συζητούνται στο Ch. Lyrantzis, «The changing party system: stable democracy, contested "modernisation"», ό.π. Για την περίπτωση του ΠΑΣΟΚ, βλ., επίσης, και Μ. Spourdalakis - Chr. Tassis, «Party Change in Greece and Vanguard Role of PASOK», *South European Society and Politics*, τόμ. 11, τχ. 3 & 4, Σεπτέμβριος 2006, σ. 497-512, ενώ για την περίπτωση της Ν.Δ., βλ. και T. Pappas - E. Dinas, «From Opposition to Power: Greek Conservatism Reinvented», *South European Society and Politics*, τόμ. 11, τχ. 3 & 4, Σεπτέμβριος 2006, σ. 477-495.

52. Στην ογκώδη βιβλιογραφία που αναφέρεται στα σχετικά ζητήματα, βλ., μεταξύ άλλων, Στ. Παπαθανασόπουλος, *Η δύναμη της τηλεόρασης. Η λογική του Μέσου και η αγορά*, Καστανιώτης, Αθήνα 1997· του ίδιου, *Απελευθερώνοντας την τηλεόραση* (2η έκδ.), Καστανιώτης, Αθήνα 1993· του ίδιου, «Τα σύγχρονα Μέσα και η πολιτική επικοινωνία», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 16, Νοέμβριος 2000, σ. 11-33 και D. Swanson, «Το νέο επικοινωνιακό πεδίο και η δημοκρατία: προκλήσεις και εξελίξεις», στο Στ. Παπαθανασόπουλος (επιμ.), *Επικοινωνία και κοινωνία. Από τον εικοστό στον εικοστό πρώτο αιώνα*, Καστανιώτης, Αθήνα 2000.

λιτικές επιλογές και κατευθύνσεις παύει να υπάρχει –ή, τουλάχιστον, δεν εμφανίζεται με την ίδια ένταση και στην ίδια έκταση όπως παλαιότερα–, το φαίνεται των ζητημάτων αποκτά κατά κανόνα μεγαλύτερη βαρύτητα από ό,τι η ίδια η ουσία τους. Η έμφαση που αποδίδεται στους επικοινωνιακούς παράγοντες αποκορυφώνεται στην περίπτωση της «πρωθυπουργικής εικόνας», για την οποία επιμελώς καταβάλλεται προσπάθεια να παραμένει ανέγγιχτη από πιθανές προσβολές. Στην «εικόνα» του πρωθυπουργού και του πολιτικού ηγέτη του κόμματος επενδύεται συστηματικά το μεγαλύτερο τμήμα των προσπαθειών για την κατάκτηση και άσκηση της κυβερνητικής εξουσίας, επιβεβαιώνοντας έτσι τον πρωθυπουργικό χαρακτήρα του πολιτικού συστήματος και σε επίπεδο επικοινωνίας.⁵³ Εκτός από τις επιπτώσεις της στη φυσιογνωμία του πολιτικού λόγου, η κυριαρχία της επικοινωνίας και των μέσων μαζικής ενημέρωσης στην πολιτική αντιπαράθεση επιδρά επίσης σημαντικά και στον τρόπο με τον οποίο διεξάγονται πλέον οι προεκλογικές εκστρατείες,⁵⁴ διαγκώνοντας ταυτόχρονα ραγδαία το κόστος τους.⁵⁵ Το γεγονός αυτό έχει βαρύνουσες προεκτάσεις ως προς τη λειτουργία του κομματικού και πολιτικού συστήματος, καθώς μεταξύ άλλων θέτει στην ημερήσια διάταξη το ζήτημα της αυτονομίας της πολιτικής από ποικιλώνυμα οικονομικά συμφέροντα.⁵⁶

Σε συνθήκες «ηλεκρατίας» και έλλειψης σαφών ιδεολογικοπολιτικών σχε-

53. Στις συνθήκες αυτές, όπου αποδίδεται ύψιστη σημασία στην επικοινωνιακή πρωτοκαθεδρία της εικόνας του πρωθυπουργού, ο τελευταίος αναδεικνύεται συχνά σε πεδίο ατέρμονης αντιπαράθεσης. Η δημόσια συζήτηση βρίθκει έτσι από κατηγορίες περί «απόμακρου» και «αποκομμένου» από την πραγματικότητα των προβλημάτων πρωθυπουργού, ο οποίος δεν αναλαμβάνει πρωτοβουλίες, κατηγορίες που εναλλάσσονται με διακηρύξεις για τη στιβαρότητά του και την απουσία ανάληψης πρωτοβουλιών εν βρασμώ, όπως αρμόζει στον υπεύθυνο για το συμφέρον της χώρας πολιτικό άνδρα. Για τη σχέση ανάμεσα στην τάση των κομμάτων για μετριοπάθεια και την ιδεολογική αυστηρότητα των πολιτικών ηγετών, βλ. I. Sanchez-Cuena, «Party moderation and politicians' ideological rigidity», *Party Politics*, τόμ. 10, τχ. 3, σ. 325-342.

54. Βλ. Μ. Κακεπάκη, *Τηλεόραση και προεκλογικές εκστρατείες στην Ελλάδα, 1974-1996*, (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα ΠΕΔΔ, Αθήνα 2003, και Β. Βαμβακάς, *Εκλογές και επικοινωνία στη μεταπολίτευση. Πολιτικότητα και θέαμα*, Σαββάλας, Αθήνα 2006. Είναι ενδεικτικό ότι οι εκλογές του 1996 αποκλήθηκαν «εκλογές του καναπέ», χαρακτηρισμός που αποτυπώνει αυτές ακριβώς τις σημαντικές αλλαγές στον τρόπο με τον οποίο διεξάγονται πλέον οι προεκλογικές εκστρατείες σε σχέση με το παρελθόν.

55. Βλ., ενδεικτικά, Μ. Χαϊρετάκης, «Η πολιτική διαφήμιση: Μια εφαρμογή στις βουλευτικές εκλογές του 2000», στο Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η πολιτική επικοινωνία στην Ελλάδα*, Παπαζήσης, Αθήνα 2002.

56. Η ανάγκη αυτή θα οδηγήσει άλλωστε σε νομοθετική παρέμβαση (ν. 2429/96) για τη χρηματοδότηση των πολιτικών κομμάτων και τον έλεγχο των οικονομικών τους.

δίων, ο τρόπος με τον οποίο ασκείται η κυβερνητική εξουσία («διακυβέρνηση») τείνει επίσης, ολοένα και περισσότερο, να αποτελεί κεντρικό ζήτημα. Στο πλαίσιο αυτό, που αποτελεί και το τρίτο βασικό χαρακτηριστικό στη νέα φάση των δύο «κομμάτων εξουσίας», καταγράφεται μια έκρηξη λόγων περί διαφθοράς, καθώς η χρηστή άσκηση της εξουσίας, μολοντί δεν αποτελεί ιστορικά πρόσφατο αίτημα, εντούτοις αναδεικνύεται σε επίμαχο πολιτικό αντικείμενο. Στο μέτρο που ελαχιστοποιούνται οι διακριτές πολιτικές θέσεις ώστε να κριθούν με βάση αυτές τα πολιτικά πρόσωπα, τότε ο τρόπος με τον οποίο ασκούν την εξουσία αναδεικνύεται σε βασικό πεδίο αξιολόγησης. Συχνά, μάλιστα, στο πλαίσιο της συνεχούς ορατότητας [visibility] του πολιτικού προσώπου από τα ΜΜΕ,⁵⁷ συγχέεται το «δημόσιο» με το «ιδιωτικό» και η αξιολόγηση αυτή εκτείνεται στον χώρο της αμιγώς ιδιωτικής ζωής των ατόμων. Έτσι, μαζί με την ακατάσχετη ηθικολογία, το αποτέλεσμα είναι να αυξάνει ο κυνισμός έναντι της πολιτικής, να κυριαρχούν ισοπεδωτικές λογικές και προσεγγίσεις για το σύνολο του πολιτικού προσωπικού, καθώς και να ανάγεται σε σταθερά του κοινωνικοπολιτικού βίου η καχυποψία όλων έναντι όλων.⁵⁸

Ανάμεσα στα πολλά θέματα στα οποία συγκλίνουν –αν όχι συμπίπτουν– πλέον τα δύο «κόμματα εξουσίας», προσδίδοντας έτσι και αντίστοιχα χαρακτηριστικά στη συνολική φυσιογνωμία του πολιτικού συστήματος,⁵⁹ συγκαταλέγεται και αυτό της ευρωπαϊκής πορείας της χώρας. Πρόκειται δε για σπμείο σύμπτωσης που έχει εμπεδωθεί σε τέτοιο βαθμό ώστε η Ε.Ε. συνιστά πλέον βασικό συντελεστή στη διαμόρφωση των πολιτικών στρατηγικών τους –και αυτό αποτελεί το τέταρτο χαρακτηριστικό της «πολυσυλλεκτικής» φάσης των δύο «κομμάτων εξουσίας». Πράγματι, για πρώτη φορά μετά τη Μεταπολίτευση και τις μείζονες αντιπαράθεσεις που θα σημειωθούν στη δεκαε-

57. Για τα σχετικά ζητήματα βλ., μεταξύ άλλων, Ν. Δεμερτζής (επιμ.), *Η πολιτική επικοινωνία στην Ελλάδα*, ό.π. του ίδιου, *Πολιτική Επικοινωνία. Διακινδύνευση, Δημοσιότητα, Διαδίκτυο*, Παπαζήσης, Αθήνα 2002, και D. Wolton, *Σκέψεις για την επικοινωνία* (πρόθεμα Α.-Ι.Δ. Μεταξάς), Σαββάλας, Αθήνα 2005.

58. Για την αποξένωση των πολιτών από τις πολιτικές και κομματικές διεργασίες, βλ. Γ. Μαυράς, «Οι Τάσεις Αποδόμησης/Μετασχηματισμού του Μεταπολιτευτικού Κομματικού Συστήματος», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 9, Απρίλιος 1997, σ. 180, και Π. Καφετζής, «Πολιτική επικοινωνία, πολιτική συμμετοχή και κρίση της πολιτικής. Η συνεισφορά μιας εμπειρικής έρευνας δύο φάσεων», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 9, Απρίλιος 1997, σ. 168-178.

59. Η σύγκλιση των «κομμάτων εξουσίας» επισημαίνεται ως βασικό χαρακτηριστικό του εγχώριου πολιτικού συστήματος στο Α.-Ι.Δ. Μεταξάς, *Συγκλιτικά κόμματα και αποσυγκλιτικές αντιστάσεις*, Σάκκουλας, Αθήνα-Κομοτηνή 1998.

τία του 1980,⁶⁰ η διαμάχη μεταξύ των δύο «κομμάτων εξουσίας» δεν αναφέρεται πλέον στη σχέση της χώρας με την Ε.Ε. (μέσα-έξω από την ΕΟΚ), ούτε και σε διαφορετικές αναγνώσεις των πολιτικών και των κατευθύνσεων που υιοθετούνται στο πλαίσιο της. Σχετίζεται αποκλειστικά με το ποιο από τα δύο κόμματα θα εμφανιστεί ως γνησιότερος και ορθότερος εκπρόσωπος των πολιτικών που υιοθετούνται, με το ποιο από τα δύο κόμματα προωθεί αποτελεσματικότερα τα συμφέροντα της χώρας στην Ε.Ε. Η Ευρωπαϊκή Ένωση αναδεικνύεται έτσι σε πεδίο πολιτικής διαπάλης και καθορισμού της φυσιογνωμίας των δύο «κομμάτων εξουσίας», ενώ ταυτόχρονα λειτουργεί ως μέτρο σύγκρισης και αποτίμησης, καθώς και ως μέσο ώστε να αυξηθεί η «πολυσυλλεκτική» λειτουργία τους.

Το πέμπτο χαρακτηριστικό που μπορεί να εντοπιστεί σε αυτή την «πολυσυλλεκτική» φάση λειτουργίας των δύο «κομμάτων εξουσίας» αφορά στις νέες τεχνικές άσκησης της κυβερνητικής εξουσίας. Η «διακυβέρνηση», εν προκειμένω, στηρίζεται ολοένα και περισσότερο στις δημοσκοπήσεις και στις έρευνες γνώμης, παρά αφορά την ταχεία και κατά γράμμα υλοποίηση προεκλογικών εξαγγελιών ή προγραμμάτων. Από τη στιγμή που εκλείπει η υπεράσπιση σαφών ιδεολογικοπολιτικών και κοινωνικοοικονομικών σχεδίων, και ο κίνδυνος του πολιτικού κόστους ανάγεται σε ζήτημα ύψιστης σημασίας, η «κοινή γνώμη» απαιτείται να «μετρίεται» εκ των προτέρων για τις αντιδράσεις της σε κάθε κυβερνητική πολιτική, ρύθμιση ή πρωτοβουλία. Το «άρχειν» απομακρύνεται από οράματα, «μεγάλες αφηγήσεις» και επαναστατικά σχέδια ριζικού κοινωνικού μετασχηματισμού και «επιστημονικοποιείται» ως διεργασία έγκαιρης ρύθμισης, πρόβλεψης και διαμόρφωσης της «κοινής γνώμης» σε ένα «συνετό» παιχνίδι υπολογισμών και «πραγματιστικών» βημάτων μακριά από ακρότητες. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, πως στις συνθήκες αυτές η «συναίνεση» και ο «κοινωνικός διάλογος» –ακόμη και για εξαγγελόμενες ρυθμίσεις ή πολιτικές που επιβραβεύτηκαν εκλογικά– εκθειάζονται ως διαδικασίες, ενώ η έλλειψή τους καταγγέλλεται με δριμύτητα. Όπως επίσης δεν είναι τυχαίο ότι λόγω της βαρύνουσας σημασίας που έχουν οι δημοσκοπήσεις ως εργαλείο για την άσκηση της κυβερνητικής εξουσίας και για τη διαμόρφωση των (πολιτικών) επιλογών της κοινής γνώμης, ανακύπτουν συνεχώς συζητήσεις και καταγγελίες αναφορικά με την «επιστημονικότητά» τους, τη σημασία και τον ρόλο τους.

60. Βλ. S. Verney, «From the "special relationship" to Europeanism: PA.SO.K. and the European Community, 1981-89», στο R. Clogg (επιμ.), *Greece, 1981-89: The populist decade*, Macmillan, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 1993, σ. 131-153.

Ακόμη κι έτσι, όμως, η απουσία σαφών ιδεολογικοπολιτικών σχεδίων και διαμόρφωσης συγκεκριμένων κοινωνικών-πολιτικών συμμαχιών για την υλοποίησή τους έχει ως αποτέλεσμα, έκτον, σημαντικές κοινωνικοοικονομικές μεταρρυθμίσεις να ακυρώνονται, να αναστέλλονται ή να επιτυγχάνονται με υψηλό τίμημα. Στην προσπάθεια να περιοριστεί το πολιτικό κόστος επέρχονται συμβιβασμοί με τις εκάστοτε συμμαχίες που συμπτύσσονται από ομάδες οι οποίες αισθάνονται ότι απειλούνται τα συμφέροντά τους, καθώς αυτές διαπερνούν εγκάρσια και τέμνουν τα δύο «κόμματα εξουσίας». Ανάλογα με το θέμα και την περίπτωση, διάφορες κοινωνικές και επαγγελματικές ομάδες μεταπηδούν από «συντηρητικές» ή «παρωχημένες» σε «προοδευτικές» ή «εκσυγχρονιστικές» θέσεις και τούμπαλιν, όποιο περιεχόμενο κι εάν προσδώσει κανείς στις έννοιες αυτές, καθώς δεν προσδένονται με τα «κόμματα εξουσίας» βάσει ισχυρών ιδεολογικοπολιτικών ταυτίσεων, αλλά με γνώμονα ιδιοτελείς βλέψεις που τα ίδια καλλιεργούν πλειοδοτώντας ώστε να αυξάνει η επιρροή τους.

Αυτό, άλλωστε, εξηγεί και το γεγονός πως μολοντί τα δύο «κόμματα εξουσίας» συναινούν σε σειρά μείζονα θέματα και στην ανάγκη αντιμετώπισής τους, εντούτοις η υλοποίησή τους εμφανίζει ανυπέρβλητες δυσκολίες. Έτσι, παρά την όποια πίστωση χρόνου, οι υποσχέσεις του «πολυσυλλεκτικού» πολιτικού λόγου για ικανοποίηση όλων των κοινωνικών ομάδων και των αιτημάτων τους εμφανίζονται κενές περιεχομένου, με αποτέλεσμα να απαξιώνεται η φερεγγυότητα των «κομμάτων εξουσίας» και, κατ' επέκταση, να υπονομεύεται συνολικά το πολιτικό σύστημα, μολοντί η δυσαρέσκεια αυτή δεν μεταφράζεται ακόμη (;) σε απόρριψη του δικομματισμού. Προβάλλει λοιπόν επιτακτικά η ανάγκη αναδιοργάνωσης της εσωτερικής λειτουργίας τους,⁶¹ με στόχο να μειωθεί η αποξένωση των πολιτών από την πολιτική ζωή,⁶² καθώς νεκρώνει την όποια μεταρρυθμιστική απόπειρα και δυναμική. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι προκειμένου να αντιμετωπιστεί το συγκεκριμένο ζήτημα επιχειρείται να αξιοποιηθεί η σύγχρονη τεχνολογία και ειδικότερα το διαδίκτυο, μέσω του οποίου (sites των κομμάτων) παρέχεται —όσο και επιδιώκεται— η συμμετοχή των πολιτών.⁶³

61. Βλ., ενδεικτικά, S. Scarrow, «Democracy within -and without- parties», *Party Politics*, τόμ. 5, τχ. 3., σ. 275-282.

62. Για τη μείωση της κομματικής συμμετοχής την περίοδο 1980-2000, βλ. P. Mair - V. I. Biezen, «Party membership in twenty European democracies, 1980-2000», *Party Politics*, τόμ. 7, τχ. 1, σ. 5-21.

63. Βλ. P. Norris, «Preaching to the converted? Pluralism, participation and party websites», *Party Politics*, τόμ. 9, τχ. 1, σ. 21-45.

Αναγκασμένα, λοιπόν, εκ των πραγμάτων να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα που ανακύπτουν στη φάση της «πολυσυλλεκτικής» λειτουργίας τους και των κανόνων της, τα δύο «κόμματα εξουσίας» έρχονται συνεχώς αντιμέτωπα με ζητήματα οργάνωσης και ιδεολογικοπολιτικής φυσιογνωμίας. Απομένει να αποδεχθεί εάν και κατά πόσο θα καταφέρουν να αντεπεξέλθουν με επιτυχία στις προκλήσεις που διανοίγονται οξύνοντας την ιδεολογικοπολιτική φυσιογνωμία τους και ενισχύοντας τις παρεμβάσεις των κομματικών μελών και πολιτών. Από αυτό το στοίχημα, δεν μπορεί παρά να επηρεαστεί με κρίσιμο τρόπο η δυναμική και η προοπτική της ελληνικής κοινωνίας στο σύνολό της.

ΝΑΠΟΛΕΩΝ ΜΑΡΑΒΕΓΙΑΣ
ΜΙΧΑΗΛΣ ΤΣΙΝΙΣΙΖΕΛΗΣ
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

**ΝΕΑ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ**
ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ
50 ΧΡΟΝΙΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ
ΒΙΒΛΙΟΜΟΡΦΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΝ

Μόλις κυκλοφόρησε

ΝΑΠΟΛΕΩΝ ΜΑΡΑΒΕΓΙΑΣ
ΜΙΧΑΗΛΣ ΤΣΙΝΙΣΙΖΕΛΗΣ
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

**ΝΕΑ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ**

Οργάνωση και πολιτικές

50 ΧΡΟΝΙΑ

ISBN 978-960-310-323-3
Σελίδες 816

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092
<http://www.themelio-ekdoseis.gr> e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr